

Албатрос

БИБЛИОТЕКА

Библиотека
Албатрос

књига 209

СРБИ И ДОСТОЈЕВСКИ
Зборник

издаје
Филип Вишњић,
Београд, 2021.

уредник
ДЕЈАН МАСТИЛОВИЋ

ISBN 978-86-
<http://www.filipvisnjic.co.rs>
office@filipvisnjic.co.rs

СРБИ И
ДОСТОЈЕВСКИ
ЗБОРНИК

Приредио
Владимир Димитријевић

Филип Вишњић
Београд, 2021.

САДРЖАЈ

ДОСТОЈЕВСКОМ КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ:
О ОВОМ ЗБОРНИКУ, УМЕСТО ПРЕДГОВОРА ... 7

ПРЕДРАТНИ

Владика Николај Велимировић: НИЧЕ И ДОСТОЈЕВСКИ	19
Јеромонах Јустин Поповић: ДОСТОЈЕВСКИ КАО ПРОРОК И АПОСТОЛ ПРАВОСЛАВНОГ РЕАЛИЗМА	41
Момчило Настасијевић: НЕКОЛИКЕ БЕЛЕШКЕ О ДОСТОЈЕВСКОМ	55
Владимир Вујић: ДОЖИВЉАЈ ДОСТОЈЕВСКОГ	58
Исидора Секулић: РАСКОЉЊИКОВ ПРИЗНАЈЕ ГРЕХ	62

ПОСЛЕРАТНИ

Светозар Поштић: ОН ПРИПАДА СВИМА: ДВЕСТА ГОДИНА ФЈОДОРА МИХАЈЛОВИЧА	69
Желидраг Никчевић: ЗАОБИЛАЗНИ ПУТ РОДИОНА РОМАНОВИЧА	75
Павле Ботић: ОДЛАЗАК ДОСТОЈЕВСКОВОГ КИРИЛОВА	89
Марко С. Марковић: СРПСКА АПОКАЛИПСА ПО Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОМ	109

Јован Попов:	
ИДЕОЛОШКИ СПОРОВИ ДОСТОЈЕВСКОГ	
И ЊИХОВ ДАНАШЊИ ЕХО	118
Владимир Меденица:	
ЦРКВА ЋЕ СПАСТИ СВЕТ/ ДОСТОЈЕВСКИ И	
ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ	146
Мирослав Максимовић:	
ЧИТАЊЕ ДОСТОЈЕВСКОГ	175

ДОСТОЈЕВСКОМ КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ: О ОВОМ ЗБОРНИКУ, УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Достојевски је знао

Двеста година од рођења Фјодора Михајловича и сто четрдесет година од његовиг упокојења, у јавност излази књига „Срби и Достојевски“.

Она излази у часу кад свет страда од загонетне корона пандемије. Некакав вирус не уништава само људско телесно здравље, него и све људско: од привреде до културе.

Људи бивају позивани да се отуђују једни од других да се не би заразили, а у подсвест нам је убачена идеја да је дисање извор смрти.

У великој и светлој књизи Светог Јустина Ћелијског, „Достојевски о Европи и Словенству“, поменут је сан несрећног јунака „Злочина и казне“: „Раскољников се, после болести, сећао својих снова док је лежао у ватри и бунилу. У болести му се причињавало као да је цео свет осуђен на жртву некаквој чудноватој, нечувеној и невиђеној куги, која иде из дубине Азије на Европу. Као да сви морају пропасти, осим врло мало њих изабраних. Појавише се некакве нове трихине, некакви нови микроби, бића микроскопска, која су улазила у тела људска. Но та бића беху духови, обдарени умом и вољом. Људи који су их у себе примили, постајали би одмах бесни и луди. Али никад, никад људи нису сматрали себе за тако паметне и поуздане у истини, као што сматраху себе ти заражени. Никад није свет своје пресуде, своје научне закључке, своја морал-

на убеђења и веровања сматрао за поузданија и непоколебљивија. Читава села, читаве вароши и народи су се заражавали и залуђивали. Сви беху неспокојни и не разумеваху један другог, сваки мишљаше да само у њему једином борави истина, и мучио се је, гледајући друге, ударао је себе у груди, плакао и кршио руке. Нису знали кога и како да суде, нити су се могли сложити: шта сматрају за зло, а шта за добро. Нису знали кога да окриве, кога ли да сматрају за право. Људи су убијали један другог у некаквој бесмисленој срџби. Скупљали су се једни на друге читавим армијама, али те армије, већ на путу за бојно поље, наједаред су почињале саме себе растрзати, редови су се растројавали, војници јуришали један на другог, клали се и убијали, уједали и јели један другога. По варошима се по ваздан звонило на узбуну, позивали су све, али ко зове и зашто зове – то нико није знао, а сви су били узнемирени. Поостављали су најобичније занате, јер је сваки предлагао своје мисли, своје поправке, и нису могли да се сложе на једном; заостала је земљорадња. Овде-онде људи су се скупљали у гомиле, сложили би се заједнички на некакав рад, клели би се да се неће растајати, – али би одмах почињали нешто сасвим друкчије од онога што су још малочас сами намеравали; почињали би се међусобно окривљавати, тукли су се и секли. Почели су пожари, настала глад. Све и сва је пропадало. Болештина је расла и ширила се даље и даље...“

Свети Јустин Ћелијски тим поводом каже: „Ово Раскољниковљево привиђење има све одлике видилачког предвиђања. Стога се с правом може сматрати као пророчки пролог Достојевсковог романа Зли дуси. У овом роману Достојевски са драматичном потресно-

шћу приказује и са поражавајућом убедљивошћу показује како атеизам и анархизам, као микроби беснила, смрти и уништавања, заражују људску природу, овлађују њоме, доводе ум до безумља, душу до лудила, личност до уништења. Једном речју, како од људи стварају зле духове, бесове, и од хероја антихероје. Сви злодуси раде на социјализацији зла анархистички безначаљно и атеистички неустрашиво. Као да је њихов позив и њихова мисија: бити зао до беснила и ширити зло док све и сва не захвати и завитла свеопште беснило. Да се то оствари, средстава има доста. То су сваковрсни злочини које злодуси оштроумно измишљају и даровито апологирају својим огреховљеним умом и ођавољеном вољом.“

И тако смо се нашли у свету зла, у коме микроби демонизма раде свој посао, претварајући нас у утварне слуге сопствене пропасти. Живимо у страховито доба неразумевања и страха, када речи губе значења, а осећања нестају са нашег обзорја. Многи сматрају да смо поново у доба Вавилонске куле, тог пра – неспоразума човечанства са Богом и собом. Ко је био одговоран за *Вавилонску ѿмемѿњу*? Кад је Вавилонска кула у питању, није Бог тај који је људима помешао језике, него је људско зидање куле довело до онога што сада видимо. Упавши у ропство страсти, човек је изгубио заједнички језик са својим ближњима, јер страсти по својој природи доводе до неразумевања и раскола.

Остали смо без пуноте појмова зато што смо пали у гордост. Наши преци су хтели да кулом стигу до Бога, да Га на тај начин „припитоме“ и поробе да би Га „покорили“ себи и својим прохтевима.

Вавилонска кула је симбол самообоготворења. Зато је Бог допустио страстима да раде и разарају и човека и човечанство, да се безбожна замисао о кули не би могла остварити. Тако је настала пометња када људи више нису могли да разумеју једни друге због мноштва језика које је требало учити зарад најобичнијег споразумевања. А сада наступа нова Вавилонска кула. Језици се уједињују – сви уче и разумеју енглески, кључно оруђе глобализма (трговачки, не Шекспиров енглески, наравно) али међу говорницима истог језика долази до страховитих неспоразума. Појмовна збрка бива све већа, јер смо заборавили основни језик – језик љубави и жртве.

И они микроби из „Злочина и казне“ потапају по један спрат светлости и смисла. Па ипак, и у нашем народу има (као што их је увек и било) оних који се са утварношћу не мире, и који стоје, усамљенички одлучно, на стражи са Фјодором Михајловичем.

О АУТОРИМА

Књига почиње текстом Владике Николаја, чувеним огледом о Ничеу и Достојевском, који је још 1911. ставио до знања „граду и свету“ на чијој су страни Срби. Отац Јустин Ћелијски је Достојевског назвао пророком и апостолом православног реализма (јер, како је говорио велики писац, ништа није фантастичније од стварности), а Момчило Настасијевић је (давши српској поезији стих да је „дубље дно души но страдању“) знао да је патња гносеолошки пут по преминућству. Владимир Вујић, аутор „Спутане и ослобођене мисли“ и преводилац Шпенглерове „Пропасти

Запада“, веровао је да ће Словени, на трагу Достојевског, створити свечовечанску културу. Исидора Секулић је знала да је Раскољников свако од нас, и да је свако крив пред ближњима зато што није онакав каквим га је Бог замислио. И савременици су јасно уз руског писца: Светозар Поштић, српски бахтинолог и хришћански мислилац, пише о томе да Достојевски припада свима; књижевни логонаут Желидраг Никчевић указује на „Злочин и казну“ као средство којим можемо сагледати свет; иконолог српске и светске словесности, Павле Ботић, показује како Кирилов, самообоготворитељ, окончава самоубиством; Марко С. Марковић, најсветлији ум наше послератне дијаспоре, сведочи да се Србима трагедија десила по пророштвима Фјодора Михајловича, а суптилни тумач књижевности као темеља културе, Јован Попов, указује на актуелност Достојевских полемика са присталицама модернизације као вестернизације. Ту је и текст који припада познатом српском издавачу, заточнику руске метафизичке мисли, Владимиру Меденици. Последњи оглед дугујемо нашем песнику, Мирославу Максимовићу. Читалац ће схватити због чега.

СРБИ СУ УЗ ДОСТОЈЕВСКОГ

Срби су, и данас на удару страшне нихилистичке Империје, и даље са Достојевским, то јест са Христом Фјодора Михајловича. А Христос је Лепота човека и света. Наш савременик, књижевник Душко Јевтовић, у својим „Хвалоспевима смислу“, истиче: „Лепота ће спасити свет“ оставио нам је у аманет Достојевски. Али, лепота пре свега спасава нас, ако постанемо њени

истински поклоници, а преко нас и свет, чији смо саставни део. Лепота спасава свет кроз уметност, а то је могуће зато што је у уметничким делима овековечена вечност, која нас напаја непролазном снагом сваки пут кад читамо вољену књигу или слушамо драгу песму.“

Срби одбијају да се поклоне Златном телету, и ту су, по Јевтовићу, на страни Достојевског: „У *Зимским белешкама о лејњим уџисцима* Достојевски је написао да није могао ни да сања да постоји беда у којој живи лондонска сиротиња. Положај руских зависних сељака, кметова, који нису имали слободу кретања, био је неупоредиво бољи јер им је на имању на коме су служили егзистенција била обезбеђена. А лондонска деца, мршава и испијена, о којој није бринуо нико, формално слободна, могла су само да промене место умирања. Заиста, капитализам је убедљиво најсуровија друштвено економска формација, једина у којој господари не сносе ни најмању одговорност за добробит поданика. И у првобитној заједници старешина рода, и у робовласништву робовласник, и у феудализму феудалац, и у социјализму држава односно општина, имали су обавезу да обезбеде минимум услова за живот и рад чланова заједнице. Али у капитализму – слепа сила тржишта оставља људе без икакве сигурности, у понижавајућој зависности од превртљиваца који су се обогатили. Заштитивши се државним поретком, средствима информисања, купујући представнике власти и утицаја и све институције, крупни капиталисти оправдавају неморал лажном науком јер је лаж срж система који су створили. Та лаж се устремила на српски народ и прогони га не би ли га преваспитала, прогнала и истребила истину као што је то успела у западним земаља, којима је потпуно овладавала. Узалуд. Попут

Остапа Бендера, поклонници лажи се у Србији суочавају са истином да милиони којима располажу не могу да им купе углед и поштовање, да је осиромашени српски народ, што га више засипају шареним лажима, све ближи Богу.“

О томе је и ова књига.

ШТА УНУК ДОСТОЈЕВСКОГ ПОРУЧУЈЕ СРБИМА

У тешком смо се времену ми, Срби, обрели, кад, после НАТО бомби, траже да се поклонимо идолима нихилистичке Империје. Још увек, чува нас завет, светосавски и косовски. А праунук великог писца, Димитрије Андрејевич Достојевски, зна шта су Светосавски и Косовски завет, и зато нам, у интервјуу датом Биљани Живковић, поручује: „Мисионарећи и говорећи о делима Достојевског боравио сам у 24 земље света и једино сам се у Србији осећао као код куће. Тако се десило да сам оба пута напуштао Србију са сузама у очима. И не само због тога што нисам желео да одем, него зато што сам први пут на путу ка аеродрому видео шаторе избеглица из Српске Крајине, а други пут, када сам се враћао са многострадалног Косова и Метохије. Тамо сам пролазио покрај рушевина српских села и светиња, пустоши које је иза себе 1999. остављао НАТО и варварско америчко бомбардовање. Осећао сам да сва трагедија српског народа пролази кроз моје срце.

Тешко сам преживљавао сваки дан бомбардовања Србије, а још теже чињеницу што вам тада Русија није могла помоћи. После НАТО агресије на СРЈ кренуо сам у Србију. Згрозно сам се када сам видео порушене

грађевине у Београду, када сам видео колико вам је зла нанео Запад, да нема града који нису ранили. Поручену зграду РТС где је страдало 14 невиних, храбрих људи не могу никада да заборавим. У близини је руска црква, она је, срећом, остала цела. Туговао сам данима по повратку у Русију. Био сам на Косову и Метохији 2002. са једном делегацијом. Тада је први пут после 1999, организован неки културни догађај на КиМ. Наиме, у Косовској Митровици је била ретроспектива фестивала „Златни витез“! Николај Бурљајев, руски редитељ и глумац био је тада уметнички директор фестивала, а у руској делегацији је био и белоруски редитељ Миахил Пташук и ја, испред Музеја Фјодора Михајловича Достојевског, који се тек оснивао. Видео сам тада срушена српска села, згаришта, опустошене куће, уништене школе, разрована гробља, спаљене и до темеља порушене цркве и манастире. Био сам згрожен. Ужас. Неизмерна туга... нисам могао да се одвојим од Срба. Био сам потресен. Миахил Пташук је снимао. Сећам се, падао је снег ... Туђински војници су чували српске светиње... питао сам Србе како им је, и чији војници имају људскости. Казали су ми да их штите и разумеју италијански, а потом шпански, француски, грчки војници...

Када сам крочио у Високе Дечане, Пећку Патријаршију схватио сам да се душа Срба налази ту, на Косову и Метохији. Вековна лепота која на небо подсећа... српски светитељи, чији се дух осећа, мењају сваког човека који крочи у светињу. Поклонио сам тада Пећкој патријаршији две иконе Светог Јована Кронштатског. Страшно је било то време. Српска војска и полиција су после јуна 1999. морале да се повуку, а албански злочинци су харали. Убијали су недужне, не-

заштићене Србе без милости. Страдао је голоруки народ. Чули смо да су 2001. близу Пећке патријаршије убијене Српкиње, мајка и кћерка, албански злочинци су их исекли на комаде. Сахрањене су у манастирској порти, придружиле су се новим косовским мученицима који, такође, тамо почивају. Туга је владала у древној српској светињи. Сећам се игуманије Февроније, њених суза и молитава монахиња. Монаштво је туговало за народом. Од величанствености Високих Дечана, човеку застане дах. Гледати, кроз сузе, небеску лепоту на земљи, оковану бодљикавом жицом, моменти су које никада нећу заборавити. Сећам се хеликоптера који су надлетали светињу, италијанских војника до зуба наоружаних, тенкова. И слушао сам молитвени пој монаха Дечанаца. И данас их чујем.

Нас тројица смо кренули у манастир Девич. Италијански војници су нас молили да не идемо у Дреницу, рекавши да су тамо албански екстремисти гори од звери који су убили и масакрирали много Срба, жена, људи, стараца а ни деца нису поштеђена. Многи су били жртве трговине људским органима. На том месту су погинула два руска војника бранећи Србе. Италијански војници нису смели да нас пусте да идемо сами. Видео сам манастир Девич, и данас ми сузе крену када се сетим призора, манастир ојађен, разбијена плоча на кивоту Св. Јоаникија, иконе оскрнављене... Касније су га спалили и са земљом сравнили албански злочинци. Разговарао сам са игуманијом и толико храбрости, љубави према Богу и свом народу нисам нигде видео. Причала ми је да су их руски војници помагали када је био најтеже. И француски. Посетили смо и Осојане. Тамо су Срби живели у контејнерима, а снег је вејао. Посетили смо и Ђурђево Ступове. Видео сам

стари Рас, остатке древног српског града-тврђаве. Хо-
дао сам задивљен српском историјом. Ђурђеви Ступо-
ви су били срушени у време Турака, 300 година је
црква Св. Ђорђа гледала у небо. Био сам ганут свети-
њом из 12. века, коју је саградио Св. Симеон Мирот-
очиви. Много волим Србију и српски народ. Први пут
у Србији сам био 1995. године, тада сам гостовао на
премијери „Идиота“ у Београдском драмском позори-
шту. Посетио сам и Нови Сад, упознао Војводину,
пловио по Дунаву... Те 1995. схватио сам да су Руси и
Срби један народ. И судбине су нам сличне, увек се
боримо за правду. Слобода нам је света.“

За светом Слободом Која је Пут, Истина и Живот
идемо и данас. Па где нас то идење доведе. Али, идо-
лима се, с Божјом помоћи, нећемо поклонити, нити
ћемо изабрати Великог Инквизитора уместо Христа.
Томе нас је учио Фјодор Михајлович.

ПРИРЕЂИВАЧ, у години 2021.
од рођења Христа, Бога Достојевсковог и нашег

ПРЕДРАТНИ

ВЛАДИКА НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ: НИЧЕ И ДОСТОЈЕВСКИ

Ниче и Достојевски су наши савременици, иако су обојица већ у гробу. Ниче је у гробу од пре десет, а Достојевски од пре тридесет година. Они су наши, дакле, и темпорално као што су наши и духовни, идејно. Ја их не називам нашим зато што су они наше духовне вође, или што смо ми њихови ученици и следбеници; не, но зато, што су они најизразитији репрезенти духовних тежњи и настројења наше епохе. Они су обојица песници – мислиоци, мада ниједан од њих није ни песник ни мислилац у обичном конвенционалном смислу те речи. Они су и као песници и као мислиоци револуционари. Они су створили нарочити стил, нарочите књижевне облике, с нарочитим садржајем. Стил, облик и садржај њихове поезије представља револуцију у европској и руској литератури најновијег времена. Као мислиоци Ниче и Достојевски нису метафизичари но етичари, тј. одређивачи моралних вредности, творци нових, моралних идеала. Ничеов идеал је надчовек, Достојевскога идеал – свечовек. Но посмотримо ближе ова два идеала.

Ниче издигне свој идеал сасвим из оквира морала. Његов идеал није један добар човек, но један јак човек. У „Генеалогiji морала“ Ниче придаје изразу бонус (добар) значење ратоборан, како је овај првобитно у старом Риму имао. (*Genealogie der Moral*, с. 309, Leipzig 1906).

Добар човек је опште усвојени морални идеал, а добар је онај, ко се што свесније и скрупулозније покурава опште признатим моралним законима. Јак човек Ничеов пак не само да не означава никакву савесност и скрупулозност у погледу опште признатих моралних закона, но, напротив, апсолутно презрење и игнорисање истих. И што је веће презрење овога јаког човека према моралним законима људског друштва, то он већма заслужује назив надчовека, – то је он ближе идеалу. Три негације садржи надчовек у себи: негацију морала, негацију људи и негацију себе.

Надчовек негира морал зато, што се помоћу морала држе у животу „многи-премонти“, који су се тако намножили, да су постали „земљина болест“, да земља од тога заудару. Морал за надчовека ништа друго није до одбрана и заштита оних премногих, који немају своје личне снаге, да себе бране и штите. Морал је ограничење личне моћи и сузбијање „воље за моћ“. Морал је нивелирање и концесирање. Морал нивелира моћ и немоћ, морал захтева од моћнога концесије, ограничења и самопожртвовање за рачун немоћнога. А то се све коси са принципом: „воља за моћ“, и смета постанку и развићу једног моћног човека, једног надчовека. Речју, надчовек је против морала, јер је морал против надчовека, надчовек негира морал зато, што морал негира њега.

Надчовек негира, даље, и људе. Треба људе савладати и прегазити, јер они нису циљ но само средство живота на земљи. Они су средство, они су мост којим се долази до надчовека. Људи су бројна величина, бројна снага, чије одржање гарантује морал. Ту бројну величину треба савладати и прегазити, јер она није у самој ствари никаква величина, која импонује. Величи-

на која импонује то је јединица, једна моћна и снажна јединица. Велики је онај човек, који у односу према другим људима пројављује моћ, а не љубав. Велики је онај, ко негира све људе испод себе и око себе.

Надчовек негира, најзад и самога себе. Заратустра жели да сваки дан самога себе савлађује и преживљује, тј. да негира себе сваког дана, да би се тако стално уздизао над самим собом. Надчовек нарочито онда непоштедно негира себе, кад хоће да у себи негира човека, кад примети код себе „слабост“, тј. наклоност ка људима, љубав или сажаљење према људима и жељу за људима и њиховим друштвом.

Ниче одриче владајући морал, морал љубави и правде, као штетан по моћне људе и као наметнут од немоћнијих моћнијима. Није овај данашњи, европски морал владао увек у свету. Данашњи, европски морал, јесте „робовски морал“, који је онда ступио у живот, кад је унижен и срушен један бољи морал, – „господарски морал“. Овај господарски морал постојао је у старо време, код „отмених раса“, у које Ниче убраја свет Хомерових песама, германских Нибелунга, скандинавских викинга, и стари Рим, – Рим на првом и најистакнутијем месту. Тај морал није заборављао основни душевни тон отмених раса. А овај основни тон душе њихове сачињавала је „blonde Bestie“, риђа бесстија, вечно жудна „плена и победе“. Ниче хоће да каже, да су те старе отмене расе живеле животом пунијим и слободнијим у томе смислу, као да њихови природни инстинкти, који су код њих били, по Ничеову мишљењу, далеко јачи и опредељенији но код неотмених, некултурних раса, да њихови природни инстинкти дакле, нису имали тако споредан значај у сравању са духом, нити култура њихових инстинката тако презрену славу

у саврењању са културом дух, као што је био случај код других раса и у другим временима, када је владао робовски морал.

Силну и неодољиву „вољу за моћ“ имали су стари Римљани, – вољу за борбу и победу, за покоренење слабијих и владу над слабијим. Њихов инстинкт за господарством над другим народима кроз целу њихову историју остао је снажан и нестешњен. Они су рођени као господари, они су и кроз сву историју своју остали господари. Реакција против њиховог господарског морала појавила се у једној од провинција римских, – у Јудеји, с проповеђу о „робовском моралу“. Робовски морал постојао је код Јевреја и у Старом завету, пре Христа. То је био морал малих људи, којих је било много, морал милосрђа и уступака и самоограничења и самоуништења моћи. У Риму је живела једна господарска раса, у Јудеји једна робовска раса. С Јеврејима почиње „устанак робова“. Отуда Рим и Јудеја представљају две притвположности. Дух римски и дух јеврејски два су сасвим супротна духа. Борба између та два духа, или, другим речима, борба између Рима и Јудеје – то је историја света до сад. Господари су водили борбу у име свога природног права, тј. у име своје моћи, робови су водили борбу у име милосрђа и у име своје трансцендентне, надземаљске, надприродне правде. Робови су победили господаре, Јудеја је ликовала над Римом. Последња пак и одсудна победа робова над господарима дошла је с Христом. Христос је само распламтео и фанатизирао устанак робова, давши му нове хране. Христова црква, која се потом организовала имала је само један циљ: уништење господарског морала у свету. Она је у тријумфу ходила томе својој циљу, иако су Римљани водили у почетку

очајну борбу против ње. То је, по Ничеу, била борба отмених људи са народом или робовима или стадом. Мали и немоћни људи организовали су се против великих и моћних. Својим бројем и својим фанатизмом победили су они први. На место Рима императорског дошао је Рим плебејским на место мача, који је дотле симболизовао сав морал, дошла је маслинова граница. Пораз господарског морала убрзо је престао бити несрећом самих Римљана; он се ускоро распростро по целој свету. Аријски народи још некултивисане Европе, који су живели у шумама око Рајне и Дунава својим дивним господарским моралом, хранећи „die blonde Bestie“ у себи до презасићености, положили су робовски морал и почели су укроћавати своју „риђу бестију“. Цела Европа, а за њом и цео свет је поклекнуо пред крстом и тиме ступио у заверу против господарског морала.

Тако се завршила најстраховитија борба у историји света, борба о превласт између два морала, морала господарског и морала робовског. Народ је победио своје господаре и санкционисао свој морал. Појам о добру и злу тако се изменио у целој културној свету. Појам „добар“ не значи више храбар и ратоборан, као што је значао у почетку, но послушан и мирољубив и кротак. Појам „морал“ значао је негда моћ, данас пак он значи слабост. Човек, који је негда био величанствени и крвави дивљи звер, у време господарског морала, постао је данас једна питома, једна обична, домаћа животиња. Лав је укроћен и обраћен у јагње. Врлина осветољубља обратила се у свој контраст, у врлину неосветољубља. Човек „дрв“, који пузи, који опрашта, који се не свети, који се жртвује за друге, који се уздржава, који трпи, истакнут је данас као „Ziel und

Spitze“; такав човек постао је данас „смисао историје“. Данашњи живот човечанства и сва данашња култура, првенствено култура циља и остварењу таквога смисла историје. Сва савремена европска култура тежи да човека учини бољим. „И нема сумње човек постаје бољи“, мисли Ниче. И по њему баш „у овоме лежи коб Европе“, јер бољи у смислу савременом, европском и културном значи „утанчанији“, „добродушнији“, „паметнији“, „удобнији“, „медиокритетнији“, „равнодушнији“, „кинескији“, „хришћанскији“. Ниче је у очајању, што види, да савремени човек постаје све бољи и бољи у овоме смислу. И у очајању своје напада он фуриозно све оне, који одобравају и подржавају постојећи ток ствари заједно са плебејским, робовским моралом. Он напада нарочито хришћанску цркву, као организацију робовског морала *par excellence*. Он напада енглеске философе и моралисте, који су својим системима оправдали плебизам у историји и у моралу. Беркли и Спенсер изложени су нападима Ничеовим више но остали, јер они су више но остали били адвокати мрскога му плебеизма. Ниче напада савремену демократију и социјализам као монструм, који је тобож дошао у сукоб са хришћанском црквом, но који у ствари иде још даље од ове у уништењу господарског морала и у плебеизирању и вулгализирању света. Хришћанска црква имала је бар једнога човека са господарским моралом, папу Борџију, који је погазио сав хришћански морал, демократија пак није имала ниједнога. Демократија у суштини значи ларму и протест и устанак против господарског морала, – устанак робова. Први устанак робова био је у Јудеји, у старо време, други је био у Француској, у време Револуције. „Никад се на земљи није чуло више јубеловања ни више оду-

шевљене ларме!“ до у време француске револуције, када се и „последња политичка отменост“ Европе срушила. И усред тога јубилеја и одушевљења десило се нешто, најчудније и најнеочекиваније („das Ungeheuerste un das Unerwartetste“). Антички идеал оваплоћен са нечувеним сјајем ступи пред очи и свест човечанства“. То је био Наполеон, ова „синтеза од нечовека и надчовека“. Наполеон је једини човек у новијој историји, на коме Ниче може да заустави своје поглед и своју пажњу без одвратности и гнушања. Наполеон је једина тица грабљивица усред јагањаца. А Ниче држи страну тикама грабљивицама против јагањаца. Он мисли, да не треба узети за зло јагањцима што се љуте на тике грабљивице, као што не треба узети за зло овима, што односе јагањце. Јагањци могу с правом рећи: „Ове тике грабљивице су зле, и што је неко мање тика грабљивица, а више њена противположност, више јагње, зар он није утолико бољи?“ Грабљивице могу на то само одговорити: „Ми се ни најмање не љутимо на ове добре јагањце, ми их, шта више, волимо, ништа није укусније од једнога нежнога јагњета“. Закључак: од моћи се не може захтевати, да она буде немоћ, нити се од немоћи може захтевати, да она буде моћ. Свак мора остати оно што је.

Садашњи човек је на земљи немоћ, а његов морал сам је протекција немоћи. „Ми смо уморни од човека“, „Wir sind des Menschen mude“, узвикује Ниче у својој *Генеалогии Морала*, а у своме доцнијем делу, у *Зараџустири* покушава да створи један нов тип, један, да се тако изразимо, нарочити организам, узвишен над човеком и над моралом.

Но ја сам погрешно рекао, да је Наполеон био једини човек у новијој историји, на коме је Ниче могао да

заустави свој поглед и своју пажњу без одвратности и гнушања. Био је још један, кога је Ниче гледао с уважавањем и дивљењем. – Достојевски. Ниче сам о себи каже, да је он „für Dostojewski schwarmend“. У писму Хиполиту Тену Ниче изриче свој строги суд о Пол-Буржеу и вели, да „дух Достојевскога не да мира овоме париском рамонсијеру“. У писму Жоржу Брандесу овако се изражава творац надчовека о Достојевском; „Ја апсолутно верујем вашим речима о Достојевском; ја га с друге стране ценим као најдрагоценији психолошки материјал, који ја познајем – ја сам њему особито захвалан, ма колико да је он противан мојим најнижим инстинктима“. (Nietzsches Briefe, Insel – Verlag Leipzig, 1911).

Достојевски, који се у писму цару Александру 2. потписивао „бивши државни преступник“, који се родио у болници за сиромашне, који је био извођен на ешафот, носио окове, гладовао заједно са породицом, и имао падаћу болест; Достојевски, коме је једнога дана цела Москва аплаудирала и коме је Петроград чинио мртвачки спровод, – Достојевски је био највећи модерни апостол онога морала, који је Ниче назвао „робовским“, и творац једног новог моралног типа – свечовека.

Достојевски је називао Пушкина свечовеком, и ако тај назив њему, Достојевскоме, далеко више приличи. Моћни геније Достојевскога обухватао је собом много више људских душа него геније Пушкинов. Велики људи или су до запрепашћења једностранни или су до запрепашћења многострани; другим речима: велики су људи или уски, а високи, као један обелиск, или широки и дубоки као море. Узак и висок био је Ниче, широк и дубок Достојевски. Као руска земља тако је широка

душа Достојевскога, или још боље као земља цела, као ова планета, на којој смо. Нема човека на земљи, који не може себе наћи у делима Достојевскога. И сам Ниче морао се огледати над овим дубоким морем и видети себе, – иначе он не би имао толико респекта према руском Шекспиру, како један немачки писац (Otto Julius Bierbaum – *Dostojewski*, р.6.) назива Достојевскога.

Духу Достојевскога познат је био и Ничеов идеал пре појаве „Заратустре“. Гле, Достојевски је насликао једнога надчовека у лицу Раскољникова (у роману „Злочин и казна“), који непрестано има пред очима Наполеона, и који живи у уверењу, да је великом човеку допуштено све, без обзира на морал. Но Раскољников је продукт Достојевскога и као такав он није могао до краја остати једнострано надчовек, какав је био Наполеон, његов идеал, јер Наполеон се никад није покајао за проливену крв људску, док се Раскољников покајао: овај је оставио секиру, умрљану крвљу, и пошао у заточење, у Сибир, с јеванђељем у руци и покајањем у души. У души Наполеоновој и у души Заратустриној није било раскола, док је Раскољников добио и име због своје расколничке, подељене душе. Његова душа не учествује нигде сва, но увек само једним делом: делом је она на злочину, делом у покајању. Достојевскоме није било до стварања једнога идеалнога надчовека, но до сецирања и сликања реалних људи и до разлучивања добра од зла код истих. Достојевски је тражио идеално у реалnome, тражио је злато у блату, и велико у презреноме. Белински је рекао поводом дела младога Достојевског „Бедни људи“ ово: „Част и слава младоме песнику, чија муза љуби људе на мансардама и у подрумима и говори о њима онима који обитавају у позлаћеним палатама:

гле, то су такође људи, ваша браћа!“ Бедне људе, Макарија Девушкина и Варењуку, Заратустра би прегазисо као блато, јер у њима не би нашао силу и моћ и ратоборне инстинкте и риђу бестију. Но Достојевски је разгнуо блато, које је покривало ове бедне људе, изврнуо њихову душу и окренуо је светлости, развио све њене уборе и наборе, и измерио све њене пригушене и скривене вибрације, – и свет се зачудио толиком сјају под толиким блатом. Тако је Достојевски умео као волшебник да укаже свету на злато у ономе што свет држи за само блато и обратно да укаже на блато у ономе, што свет држи за само злато. Свет је држао за блато и Макарија Девушкина и Варењуку и слугу Карамазових Смердјакова, – но Достојевски је отворио свету очи, да види у томе блату и злато. Или, свет је држао лорда Биконсфилда за једнога златнога човека, који је блистао и засењивао свакоме очи како својим положајем, тако и својом фином интелигенцијом и салонском отменошћу. Достојевски је изненадио свет једнога дана, објавивши у своме „Дневнику“, да је лорд Биконсфилд једна грозна „piccola bestia“ која мути народе ради свога плена. Chef’ d оeuвге лорда Биконсфилда јесте, по Достојевском, изазвати покољ у Бугарској. Источно питање лако би се решило, кад ова „piccola bestia“ не би сметала својим интригама. Лорда Биконсфилда не дирају сузе и страдања балканског робља, коме Турци кожу деру. У Москву је било добегло много словенско робље са Балкана. Једна девојчица од 8 година падала је често у несвест при сећању, како су Черкези драли кожу с њеног живог оца. „О, цивилизацијо, о, Европо!“ узвикује Достојевски... „Нека је проклета и сама цивилизација, ако је за њено одржање неопходно драти кожу с људи“.

„Зар може човек засновати своју срећу на несрећи другога?“ – пита се даље Достојевски. И онда овако аргументује:

„Каква може бити срећа, ако је она заснована на туђој несрећи? Изволите, замислите, да ви сами зидате здање судбе човечје с крајњим циљем усрећити људе, дати им мир и спокој. И замислите, да ради тога неопходно и неизбежно треба промучити цигло једно човечје биће, и то не какво особито истакнуто,... не Шекспира, но каквога било старца... И гле, само њега треба нагрдити, обешчастити и промучити, и на сузама тога обешчашћенога старца сазидати ваше здање! Да ли ви пристајете бити архитектом таквога здања под том погодбом?“

Ничеов надчовек наругао би се оваквом питању. Пре свега он никад не би зидао здање среће човечје, но само здање своје среће. А у здање своје личне среће надчовек је готов узидати сваку подесну циглу, била она наквашена сузама или крвљу не само једнога старца но безбројних људских створења, целога људскога стада на земљи. Достојевски пак одговара на ово питање одсудним „Не“. У његовим очима свако човечје биће на земљи има права на егзистенцију, и има гдегод у дубини душе ма и једно зрно добра и племенитости, иако можда скривено и претрпано, једно зрно само, које оправдава његову егзистенцију. Зато Достојевски и говори: „Сви смо ми добри људи“. Ми изгледамо један другом сасвим рђави зато, што се ми рђаво и површно познајемо. „Часност и искреност нашег друштва не само не подлежи сумњи, но бије у очи“. То се усудио Достојевски да каже о руском друштву онда, када је оно од огромне већине других руских писаца, почевши од Херцена до Тургењева, сматрано за једну леши-

ну у распадању. Он је видео оно што други нису могли видети. Његовом испитивању и процењивању људи није претходила ни предрасуда ни хладна хируршка равнодушност, него љубав. Он је знао унапред, да ће у души свакога човека наћи две бездне, као и у души Карамазових, будући у стању да проникне у туђу душу као у своју сопствену, он је ишао само да мери и сравњује те две бездне, бездну племенитог и бездну одвратног, и да поставља њихову размеру. Ми се бојимо људи, који нас окружују; кад бисмо им се приближили и кад бисмо их познавали, не бисмо их се бојали. Познати значи опростити. Славенофили и западофили нису се никако могли трпети, као две завађене нације. Достојевски је познавао и једне и друге изближе и знао је, колико се добра налази и код једних и код других: колико ума, колико узвишених идеала и жарког одушевљења за исте, колико готовости за хуману делатност и колико самопрегора! Зато се с чуђењем питао: „Зашто, и препирући се, не могу се они у исто време љубити?“ Славенофили и западофили међутим нису имали међусобне љубави због своје екстремне и зато погрешне оцене вредности Русије и западне Европе. Славенофили су одрицали вредност западне културе и негирали су Запад потпуно глорификујући народ руски; западофили, напротив, глорификовали су неуморно Запад и неумерено су се исмевали руском народу, као једној мрачној, полуварварској маси. Славенофили московски облачили су се у костиме мужичке; западофил књаз Гагарин, стари руски племић, толико се поевропио и одрусио, да је примио католичанство, и постао језуит. Достојевском је била одвратна како неумерена глорификација Русије тако и неумерена глорификација Европе. Нашто величају славенофили руски народ, кад

народ руски сам себе не велича, но осећајући своју недовољност, смирује се и каје? „Никад ни највећи подлац у народу, вели Достојевски, није говорио: „тако и треба поступати као што ја поступама“, него, напротив, свагда је уздисао и веровао, да је рђаво оно што он ради и да има нешто много боље од њега и његових дела. Нашто величају западофили Запад, кад је на западу највиђенији човек лорд Биконсфилд, у име чије се деру коже са живих људи?“ И Достојевски се труди, да разграничи две бездне код Запада и Русије, онако исто, као што је он те две бездне разграничавао у душама појединих људи. На Западу је много културе, али мало Хришћанства, мало хришћанског, братског духа. У Русији има далеко више Хришћанства, али далеко мање културе. Запад је велики науком, а мален вером; Русија је велика вером, а малена науком. Западна наука је унела егоизам у свет, јер је унела атеизам. Народ руски гледа своју историјску задаћу у „служењу Христу“, а кроз Христа у служењу целом човечанству; Западу је, напротив, стало до тога да се докопа плена и господарства над целим светом.

Да је Ниче могао то видети код Запада, што је видео Достојевски, он би био задовољан. Но Ниче је видео код западне Европе оно исто што је Достојевски видео код народа руског, тј. видео је смирење и „служење Христу“.

„Науку и занате можемо примити од Запада, али веру не, јер је и Запад нема“, говорио је Достојевски. Западно Хришћанство сасвим се механизовало и претворило у једну „насилничку институцију“, која жели да господари, а не да служи. Католицизам, место да диже људе ка Богу, спустио је Бога на земљу. Протестантизам нема ничега позитивног: његов је смисао у

протесту, у негацији. Нестане ли сутра католицизма, нестаће и протестантизма, јер ће нестати повода и објекта за протест. Но католицизам неће нестати, он се обнавља, по мишљењу Достојевскога, у западном социјализму. Социјализам, овај атеистички католицизам, ходи у борбу са истом девизом, са којом и верски католицизам, са девизом: „Fraternite ou la mort“ (Братство или смрт!). Социјализам, са својим атеизмом и егоизмом довршиће разорење Запада, које је римски католицизам почео. „На Западу, говори Достојевски, уистину нема Хришћанства и Цркве, мада има још много Хришћана, и никад их неће нестати.“ За Достојевскога су велики Хришћани на Западу; Дикенс, Шилер и Жорж Санд (ова последња „била је једна од најпотпунијих исповедница Христа, не знајући то ни сама“). Но њихов утицај на Западу није никакав: они се више читају и поимају у Русији него на Западу. Злу судбу, отуда, прориче Достојевски Западу.

„Наступа четврти сталеж, говори он, лупа и ломи врата, и, ако му се не отвори, сломиће их. Тај четврти сталеж неће прошле идеале, он одбацује све досадашње законе. Он не иде на компромисе и уступке, подупирачима нећете спасти здање. Уступци га само већма распаљују – он хоће све. Наступиће нешто, што нико и не слути. Сви ти парламентаризми, све сада исповедане грађанске теорије, сва сабрана богатства, банке, наука, Јевреји, – све ће се то стровалити тренутно и бесциљно, – осим можда Јевреја, који ће се и тада умети снаћи...“ „Све је то блиско, пред вратима. Ви се смејете?“ „Блажени они, који се смеју!“ „А ја, зар се ја радујем?“ – пита се горко пророк.

Достојевски није то говорио из мржње, но, напротив, баш из љубави према Европи. „Европа нам је сви-

ма драга као и Русија – говори он, – у њој је све Јафетово племе, а наша је идеја – сједињење свих нација тога племена, и још више, много више, до Сима и Хама“. „Запад је наша друга отаџбина“. Рус је на Западу као год у своме дому. Европски народи гледају са страхом на Русе. Њихов страх потиче из неколико разлога. Руса је више од сто милиона. Руси знају све идеје Запада, Руси знају све језике Запада. Руси знају сву прошлост и све намере Запада, – а Запад не познаје ништа руско. Отуда бојазан западне Европе од Руса“.

Достојевски обеснажује савршено ту бојазан. Он мисли, да ће Запад при своме паду једино моћи наћи спаса у Русији. Када се дигне онај четврти сталеж на Западу, о коме говори Достојевски, када дође „трећи устанак робова“, како би то Ниче назвао, онда ће се „таласи разбити само о наше обале, – вели Достојевски – јер ће се тек тада јавно и очигледно показати свима до каквог је степена различит наш национални организам од европскога“. „О, народи Запада и не знају, како су нам драги!“ – узвикује Достојевски. Кад се проломи Запад, тада ће Словени имати да кажу „нову реч“ целоме свету. Та „нова реч“ биће изречена не само на добро Словена, већ и на добро целога света, целога рода људског. Она ће се односити на сједињење свих народа, на општу хармонију, коначну братску сагласност свих племена, сходно Христовом јеванђелском закону“. То сједињење биће не политичко и не економско, но сједињење „во Христје и во братствје“.

Достојевски није проповедник политичког и економског братства, но братства основаног на љубави. „Будите браћа – говори он у својој *Пройоведи на гори* – но не једино због економске користи, него због пуноће радосног живота, из пуноће љубави“. Кад се, дакле,

једном проломи Запад, тада ће се, иницијативом Словена, створити једно опште, светско братство, једно свечовечанство. Тад ће цео свет бити као један човек, један свечовек, јер ће тада цео свет живети једном душом, једном љубављу. И сваки ће човек напосе представљати свечовека, у маломе, јер ће сваки у души својој осећати велику свесветску, свечовечанску душу и хармонију те велике душе. Када то буде, лако ће се тада остварити и братство политичко и економско; без онога првога пак, ово последње ће увек бити само једна лаж маскирана именом истине.

Засад само Словен је у стању бити свечовек, јер Словен познаје два света, свет западно-европски и свет словенски; човек са Запада познаје само Запад, – он има само једну душу. Словен има две душе: словенску и западноевропску. Душа словенска је отуда пространија, због чега су и идеали словенски пространији. Досадашња словенска историја састојала се у упознавању Запада, „у упознавању *и извињењу* западних идеала“, како вели Достојевски. Ми смо познали Запад и опростили му његове уске идеале. И најшири идеали Запада уску су за словенску душу. У Европи сматрају Русе скоро све изреда за нихилисте, за разрушитеље свега онога што они нису зидали. То је факт, који Достојевски не одриче. Но он објашњава тај факт. Руси негирају западну цивилизацију зато што им се она не свиђа, но они не руше као Хуни и Татари само ради рушења или из користољубља, него „ради нечег, – вели Достојевски – што, истина, и ми сами не знамо“. Руси, који су на Западу разрушитељи, у Русији то нису. Белински је био европски социјалист, док је у Русији био и остао ватрени патриот.

Руси гледају у Европу као у прошлост, а у себе као у будућност. Иван Карамазов говори своме брату Алексију: „Ја хоћу да путујем у Европу, Аљоша,... и гле, ја знам да путујем само на гробље, но на најмилије, на најмилије гробље!“ Руски народ је порочан и таман и грешан, – то је Достојевски видео боље него ма који други велики Рус – но руски народ има једну силу, којом живи. Та сила јесте Христос. Хришћанство на Западу постало је једна мрачна сила, која смета животу; Хришћанство у Русији је једна жива сила, којом народ живи. Та сила јесте Христос. Хришћанство у Русији је једна жива сила, којом народ живи. У народном Хришћанству, у Православљу, нема онолико логике колико има љубави, човекољубља, самопожртвовања. Но зар логиком свет живи? Не, но љубављу пре логике. „Заволети живот пре него логику“ – то је философија Алексија Карамазова, коју он предаје своме безбожном брату Ивану. Заволети људе пре него логику, то је битно учење, православља. „Погрешке срца теже су од погрешака ума“, мисли Достојевски. Заиста, историја је показала да срце људско може доћи до далеко већег савршенства од ума људског, јер гле земља је више пута доживела примере савршене љубави, но није доживела ниједнога примера савршеног ума. Савршена је љубав у томе, да неко служи своме ближњем и да живот свој положи за друге. У „служењу Христу“, говори Достојевски, или, другим речима, у „служењу човечанству“ види руски народ свој, историјски задатак – не у господарењу светом, но у служењу свету. Но служење Христу или служење човечанству значи страдање: – страдање је отуда улога руског народа у историји човечанства, страдање у тежњи и борби за достигнућа свесветског јединства и братства. Достојевски предвиђа својим

пророчким духом, да ће Руси и са њима сви Словени, имати много и много да страдају, јер је страдање судба њихова; зато нас он и упућује на страдање, на тај фатални пут, који је нама Словенима намењен, упућује и указује на „радост страдања“. Треба страдати, јер у страдању има радости, то је једна од главних тачака философије Достојевскога. „Ово ти је мој завет – говори старац Зосима Алексију Карамазову – „тражи срећу у страдању“, наравно не у бесциљном страдању, но у страдању за добро свих људи. Сви смо ми криви за све, зато треба и да страдамо сви за све. Предсмртне речи старца Зосиме гласе: „Знајте, мили моји, да је сваки од нас напосе крив за све... сваки за све људе и за сваког човека на земљи“.

То је суштина учења овога несумњиво најнеобичнијег и најгенијалнијег човека, кога је Русија дала свету, не само себи, но целој свету, јер је Достојевски још за живота свога постао познат целом образованом свету и својина целог света. И Ниче га је познавао, но није му никад опонирао, иако Ниче није могао неувидети, да је Достојевски најмоћнији представник и бранилац оних, којима је он, Ниче, кроз свога надчовека оглашавао непоштедни крсташки рат. Да је Достојевски доживео издање Ничеовог „Заратустре“, он би се извесно појавио као најмоћнији, најнеодољивији и најстраснији противник његов. Штета, што Достојевски није то доживео. У својој критици Ничеовог Надчовека, он би извесно још далеко рељефније израдио свој идеал Свечовека. Но још је већа штета, што је судбом изостала свака полемика између ова два човека, у којима су кондензоване све тежње њиховог и нашег времена. С тиме је изостала и једна титанска борба, какву свет одавно није видео, или боље рећи, какву

свет сваки дан гледа, а не види. Јер гле, Ниче и Достојевски представљају два противположна света. У њима се оличавају Јудеја и Рим, Хришћанство и Паганизам, народ и деспот, вера и неверовање, нада и очајање, Христос и Антихрист. Надчовек је као једна висока камена статуа, рецимо као Неронова статуа од 36 метара, која је стајала пред Колосеумом римским; свечовек је као цео један музеј мањих статуа и статуица и биста, у групи и напосе. Или надчовек је једно високо дрво насред гола поља; свечовек је као једна шума разноврсног дрвећа, узајамно испреплетаног и повезаног жилама, гранама, или бар сенкама. Надчовек одриче Бога, одриче морал, одриче друштво. Свечовек признаје Бога, признаје морал и признаје друштво. Надчовек гледа смисао човечанства у себи; свечовек налази свој смисао у човечанству. Надчовек је једна монада, огромна по димензијама; свечовек је једна организација од безброј много малих монада. Надчовек је противан свакој организацији јер свака организација захтева уступке од својих права. Надчовек је отуда противан и култури, јер културе нема без организације. И живот старих, отмених народа, који су Ничеу тако у вољи, био је од почетка организован и културан у извесном степену. И у основи тих првих организација и култура лежао је принцип: жртвовање своје личности једној широј организацији: породици, племену, народу, тј. лежао је један не надчовечански но један свечовечански принцип. С друге стране, садашњи народи Европе, за које Ниче мисли да су Хришћанством разнежени и ослабљени, непрестано још живе у односу један према другом господарским моралом, пуни жеље за освајањем и победом, и претрпани оружјем и ратним плановима. У својим првим

делима Ниче је још мислио, да је нашао свој идеал код старих отмених нација. Кад је писао „Заратустру“ Ниче је био већ при другим мислима. Њему је сад било јасно, да је један идеал, какав је он замишљао, био немогућ досад у историји, у народу, у друштву, у култури. Зато га је он дигао над свим овим и усамио. „Заратустра“ је отуда најдоследније дело Ничеово. Ниче не говори више о отменим народима ни о отменим расама, но само о отменом једном човеку.

Русо и Толстој желели су да врате човека природи, да би га учинили јагњетом, Хришћанином: Ниче је хтео да врати човека природи, да би га учинио тицом грабљивицом и антихришћанином. Русо и Толстој нису погодили пут ка своме циљу; Ниче је погодио. Достојевски није хтео да враћа човека натраг, у примитивно, некултурно стање, куда су га враћали Русо и Толстој и Ниче. Он је веровао, да се идеал свечовека може постићи и идући напред одавде, где смо сад стали, и то идући кроз културу, не мимо културе. Културом и страдањем, или самим страдањем пошто и у основи културе лежи страдање, – то је пут ка свечовеку Достојевскога. Ма колико да је овај идеал Свечовека недовољно философски обоснован, и ма колико да је он у неким својим потезима чак и не-симпатичан, – он је ипак један идеал, кога људи као културна заједница могу имати. Но кад би сви људи имали само тај идеал; онда би настао свеопшти мир у свету; онда не би било борбе међу народима, не би било борбе међу људима, не би било борбе ни у души појединог човека. Ко зна би ли тада и живота било на земљи? Исто тако: кад би сви људи носили у души својој само идеал Ничеов, они би се непошtedном борбом узајамно истребили, и онда би опет завладао све-

општи мир и тишина у свету, јер не би било људи на њему. Ко зна би ли и тада било живота на земљи? Но људи обично иду средњим путем и мешају идеале. Људима је Ниче симпатичан зато што подржава њихов егоизам, но људи се стиде да до краја следују идеалу Ничеову; људима је Достојевски симпатичан зато што он не изољује и не осамљује човека – људи се увек боје осамљености – но задовољава његов социјални инстинкт и везује га као један прстен у велики ланац човечанства, али људи се страше, да до краја следују идеалу Достојевскога. Надчовек и свечовек отуда чине сталан раскол у души људској и у друштву људском. Кад би се Ниче и Достојевски сјединили у једном човеку, тај човек би се звао Раскољников. Много је „Раскољникова“ међу људима, но мало је доследних Ничеу и Достојевском. Лакше је и удобније не бити доследан; ко хоће пак да буде до краја доследан, тај има да бира: или Ничеа или Достојевског.

И Ниче и Достојевски су словенске крви, иако је Ниче постао апостол Запада, а Достојевски апостол Словенства. Кад би сутра заратио Запад са Русијом, Запад би ратовао у име Ничеа, тј. у име свога егоизма, Русија би ратовала у име Достојевскога тј. у име Христа, у име свечовечанског сједињења и братства. Ова два болесна човека, Ниче – умоболни и Достојевски – епилептичар, завладали су душама целог културног света. Они су постали симбол и застава људима. Они исцрпљују цео геније најмодерније Европе. Ове две силе, које су до скоро биле више теоријске но практичне, почињу се све више примењивати у животу. Ниче и Достојевски нису више само две теоријске силе какве су Спиноза и Кант, но две живе силе, којима свет живи. Борба у име Ничеово и Достојевскога већ се

овде-онде заподева. Но одсудна, страховита борба тек има да дође. Дух надчовека и свечовека ићи ће пред војскама. Један нов „устанак робова“ предстоји, и, као што се извесно да предвидети, једна нова победа њихова. То ће бити друга велика победа Хришћанства у историји.

Поштујмо, господо, и Ничеа и Достојевског, поштујмо једнога као пророка Запада, а другога као пророка Истока, поштујмо их због њиховог генија и због њихове племићске искрености и смелости, поштујмо их обојицу – но у одсудном тренутку станимо уз Достојевског!

ЈЕРОМОНАХ ЈУСТИН ПОПОВИЋ: ДОСТОЈЕВСКИ КАО ПРОРОК И АПОСТОЛ ПРАВОСЛАВНОГ РЕАЛИЗМА

Ја знам Достојевског као пророка, као апостола, као мученика, као песника, као филозофа. Многостраност његовог генија поражавала. Свечовечански широк и дубок, он припада свима, али и сви припадају њему. Он је толико човек, толико свечовек, да је свима род: род Србима, род Бугарима, род Грцима, род Немцима, род свима људима на свима континентима. У њему има свакога од нас, те сваки може наћи себе у њему. Својом свечовечанском саосетљивошћу и љубављу он је свима свој.

Ми људи живимо у свету двоструке реалности: физичке и духовне. Шта је то физичка реалност? – Материја. А шта је материја? Има данас физичара који тврде да материја, уствари, не постоји; постоји само нематеријални праелектрони и фотони. А духовна реалност, шта је то? – Душа. А шта је душа? Нешто непосредно дато нашем бићу, нешто чему не знамо ни суштину ни облик.

Сматрајући материју и душу за реалност, нисмо ли привиђења прогласили за реалност? Ма како хтели да се осведочимо о реалности материје и душа, наша људска мисао и наше људско осећање сведоче једно, само једно: и материја и дух изаткани су од нечег што личи на сенку и на сан: соние есму непостояное = ми смо непостојано сањање. А све оно што називамо стварима и бићима, од исте је материје од које и сан:

вся сень, вся сон = све је сенка, све је сан. И овај наш земаљски свет реалношћу својом личи на сан који неко сања. А ми људи, део тог космичког сна, крећемо се у овом свету као сенке међу сенкама, као привиђења међу привиђењима, као утваре међу утварама.

Но мисао људска, чија је природа фантастичнија и од саме природе сна, неуморно пита: шта је то што материју чини реалношћу, а шта – што душу чини реалношћу? И материју и душу чини реалношћу само свемоћни Творац свих реалности: Бог Логос. То је еванђелски одговор људској мисли, једини одговор који за њу значи истинску блавест. Све што постоји, утолико је реално уколико има у себи Логосне силе. Реалност уствари и није ништа друго до логосност. Оно што природу чини природном, и човека човеком, и душу душом, и материју материјом, и небо небом, и земљу земљом, и живот животом, и биће бићем јесте – логосност.

„Логос постаде тело“ (Јн. 1, 14). Ове три речи садрже целокупно еванђеље божанског и човечанског реализма. Тек оваплоћењем Бога Логоса људи су сазнали праву, непролазну, вечну реалност. До оваплоћења људи су заиста били привиђења. Од оваплоћења кроз све што је људско почиње да струји божанска реалност. И сваки је човек утолико истински реалан уколико сједини себе са оваплоћеним Богом Логосом. а то значи: уколико се учлани у тело Богочовека Христа које је Црква. Као тело Бога Логоса, Црква је уствари једина непролазна реалност у овом пролазном свету.

Пророчки надахнуто и апостолски усхићено Достојевски је осетио сву бескрајну важност оваплоћеног Бога Логоса за наш земаљски свет. То је прва и најглавнија реалност, и основ сваке трајне реалности.

Достојевски изјављује: Извор живота, умирење човека и спасење свих људи од сумње, и услов – сине љуа нон – биће целог света садржи се у овим речима: „Логос постаде тело, и обитаваше међу нама пун благодати и истине, и ми видесмо славу његову, славу као једино-роднога од Оца“, – и увери у ове речи – Све вредности неба и земље Достојевски налази у оваплоћеном Логосу, зато и вели: Све се састоји у томе да Логос заиста постаде тело. У томе лежи сва вера и сва утеха човечанства, утеха које се оно никада одрећи неће.

Поставши човек, Бог Логос је учинио остварљивим за људе божанске вредности, божанске идеале. Он је показао да људи могу живети Богом и остваривати у овом свету Божије мисли и жеље. Немогућно је, изјављује Достојевски, веровати да „Логос постаде тело“, т.ј. да идеал беше присутан телесно, а не веровати да је достижан за цело човечанство. Може ли човечанство истрајати без ове утехе? Али, Христос је зато и дошао, да би човечанство сазнало да се и земаљска природа, дух човечји, може заиста овде и телесно јавити у таквом небеском сјају, а не само духовно, као идеал, да је то исто тако могућно као и природно. Ученици Христови, који ово просветљено Тело обожаваху, доказаше под највећим мукама каква је то срећа ово Оваплоћење у себи носити, савршенство овог Лика подражавати и у његово Оваплоћење веровати. А други, који посматраху какву срећу ово Оваплоћење даје чим човек почне стварно узимати удела у његовој красоти, дивљаху се, чуђаху се, и зажелеше најзад да и сами уживају то блаженство: постадоше хришћани и унапред се радоваху страдању. Све се овде састоји у томе да Логос постаде тело. У томе лежи сва вера и сва утеха човечанства, утеха које се оно никада неће одрећи.

За Достојевског Богочовек Христос је нешто веће и више и од свега најузвишенијега што људи замислити могу. А када би се чак поставила дилема: Христос или Истина, – Достојевски би изабрао Христа, а одбацио Истину. Таква је његова вера; вера са којом се може такмичити само вера једнога апостола Павла. Таква вера сачињава његово Вјерују. Ево његових речи о томе: „Покаткад ми Бог даје часове савршеног мира; у тим часовима ја сам формулисао своје Вјерују, у коме је све јасно и свето за мене. Ово Вјерују је сасвим просто; ево њега: ја верујем да нема ничег дивнијег, дубљег, симпатичнијег, разумнијег, људскијег и савршенијег од Христа. Са суревњивом љубављу ја говорим себи да не само нема Њему слична, него да и не може бити. Шта-више, ја изјављујем: када би неко могао доказати да је Христос ван истине, и када би истина збиља искључивала Христа, ја бих претпоставио да останем са Христом, а не са истином“.

Христос је Логос и Логика свега што постоји: Он даје смисао и животу, и свету, и човеку, и целокупној творевини. Одбацимо ли Њега, одбацили смо оно на чему свет стоји и ради чега постоји. Свима који одбацују Христа Достојевски апостолски смело објављује: „Без Христа све одједном постаје одвратно и грешно. Покажите ми нешто боље од Христа! Покажите ми ваше праведнике које ћете ставити место Христа“.

Појава Бога Логоса у личности Богочовека Христа јасно показује да је у овом свету Бог једина истинска реалност, а човек само утолико уколико оваплоти у себи Бога Логоса, уколико се ологоси. Својим радом и учењем, Богочовек непобитно показује и доказује да у овом свету стварно постоје две истинске реалности: Бог и човек. А између Бога и човека налазе се све ос-

тале реалности. Али се диференцирање реалности врши само у светлости највише реалности: Бога. Откидање од те реалности сурвава мисао у псевдореалност, у противбиће, у небиће. Најпотпунија и најстрашнија псевдореалност јесте Сатана. Јер он представља најоштрију откинутост и највећу удаљеност од Бога.

За нашега словенског пророка и апостола Достојевског, Бог је највећа реалност и најближа стварност. За његове хероје постоји једна главна мука: Бог. „Бог само и мучи“, – то је њихова општа исповест. Ако Бога нема, онда је све – ђаволски хаос, и бесмислица, и глупост. Онда – свет на апсурдима почива.

Друга реалност, највећа после Бога, јесте човек, његова бесмртна душа, његова личност. Наш пророк многа богомудра пророштва свија око те реалности. Он пророкује: „Без вере у своју душу и у њену бесмртност, живот је људски неприродан, немислив и неподношљив“. Кад је Бог прва реалност, онда је бесмртност душе друга реалност. Besмртност душе је главни извор свих непролазних вредности људских. Шавише: „Идеја о бесмртности јесте сам живот, живи живот, његова завршна формула и главни извор истине и правилног сазнања за човечанство“. Без бесмртности душе живот људски не би имао никаквог смисла и оправдања. Једино „из вере у бесмртност душе проистиче сав више смисао и значај живота, проистиче жеља и воља за живот. Та вера је једини извор живота на земљи, здравља, здравих идеја и здравих закључака“.

Апостол бесмртности човекове душе не може да замисли човека без Бога. Човек постоји зато што постоји Бог. Да нема Бога, човек не би могао постојати. „Лична бесмртност и Бог су једна и иста – идентична идеја“ –, објављује Достојевски. „Ако Бога има, онда

сам ја бесмртан“, с правом тврди он. Зато је за њега највећа ствар на земљи: веровати у Богочовека Христа и у загробни живот.

Целог живота свог Достојевски је пророковао о Богочовеку и о преображају човека помоћу Богочовека. Као пророк и видилац, он је и човеково зло и човеково добро свео на његове праизворе: зло на ђавола, добро на Бога. Јер је главна одлика пророка: са гледишта вечности гледати свет и човека у свету, мислити мисао Божију о свету, објављивати Божији план о свету, радити дело Божије у свету.

Православни реализам није ништа друго до богочовечански реализам: благодатно и органско сједињавање Божијег и човечјег, небеског и земаљског. Аналогно Богочовеку: свако осећање, од највећег до најмањег, свака мисао, од највеће до најмање, да се ологоси, обогочовечи, и тако обесмрти. А то се збива са човеком, када се учрквени и оцрквени, када постане жива ћелијица у Богочовечанском организму Христовом: Цркви. Богочовечанске силе Христове непрекидно делају у организму Цркве, и све што је човеково испуњују божанском вечношћу и животношћу. Ено, примери тога су: старац Зосима, Аљоша, Кнез Мишкин, макар и остали оствариоци православног богочовечанског реализма.

У новије доба Достојевски је највидовитији пророк и најречитији апостол Лика Христовог. Лик Христов је једина Светлост за све таме у које може запасти род људски, једини излаз за све смрти, једина утеха за све муке, једини путоказ за све заблуде. „Ми на земљи заиста лутамо, вели Достојевски, и када пред нама не би било драгоценог Лика Христовог, ми бисмо се изгубили у заблудели сасвим, као људски род пред потопа“.

Савест људска, сама по себи, није непогрешиво мерило добра и зла, нити сигуран путовођ кроз живот. Достојевски пише: „Савест без Бога је ужас. Она може заблудети у крајњем неморалу. Човек мора непрестано постављати себи питање: јесу ли моја убеђења истинита? За њих постоји једна једина провера; та провера је Христос“. „Ако немамо ауторитета у вери и Христу, онда ћемо у свачему залутати. За мене је Христос – морални образац и идеал“.

У свету наших трагичних земаљских релативности Достојевски је богонадахнути пророк и апостол апсолутне Лепоте. „Лепота је идеал, вели он. Али су се идеали код нас као и у цивилизованој Европи давно поколебали. У свету постоји само једна једина појава од апсолутне лепоте: Христос. Та бескрајно дивна појава је, разуме се, бескрајно чудо. Цело Еванђеље светог Јована је испуњено овом мишљу: Јован види чудо Оваплоћења, видљиву појаву Лепота“. „Лепота ће спасти свет“, пророковао је Достојевски. Несумњиво, апсолутна Лепота која је Христос, оваплоћени Бог Логос.

Чаробни Лик Христов је у Православљу све. „Удубите се у Православље“, препоручује Достојевски. „То није само црквеност и обредност; то је живо осећање. У самој ствари, у њему је једино Лик Христов“. Све што је православно зрачи тајанственом и благом светлошћу Лика Христовог. Словенски апостол Лика Христовог објављује: „У свој својој чистоти Лик се Христов сачувао у Православљу“. А када даје схему вере, он вели: „Схема вере: Православље садржи у себи Лик Исуса Христа“.

Ја не познајем краћу и садржајнију дефиницију Православља од ове. Само пророк божанског надахну-

ћа могао је сва еванђеља и сва предања православна свести на Лик Христов. И из њега извести што треба земљи и небу, човеку и човечанству. Живећи Ликом Христовим, чувајући све његове вечне и раскошне дарове, Православље носи у себи решење свих личних и друштвених проблема. Достојевски тврди: све тајне личности, самоусавршавања, како довести себе до савршенства, дате су Православљем, и његовом дисциплином: самоусавршавање.

У тајни личности је тајна друштва. Ко реши проблем личности, решио је и проблем друштва. То је богомудро пророштво нашег словенског пророка. Он апостолски снажно благовести: „Лично самоусавршавање је не само почетак свега, већ и продужетак свега, и завршетак свега“. Али ово лично самоусавршавање је могућно ако се верује у бесмртност душе и у њену тајанствену везу са Богом. Идеја о личном самоусавршавању „ниче из убеђења да је човек вечан, да је тајанствено везан са другим световима, и са вечношћу“. Најбоље примере личног самоусавршавања имамо у светитељима. „Светитељи светле, вели Достојевски, и осветљавају пут свима нама“. Они су идеал за се; они су вођи, и треба да нас воде као блудне синове.

У својој пророчкој визији Достојевски види све људе свих времена судбински повезане међу собом. На тајанствен али врло реалан начин, сви су људи у свакоме човеку и сваки човек у свима људима. Отуда одговорност свакога човека за све и сва на земљи. Достојевски учи: „Сваки је од нас несумњиво одговоран за све и сва на земљи“. Човек је прави човек када туђе грехе осећа као своје и каје се за њих. „Један је пут спасења, благовести Достојевски: узми себе и учини себе одговорним за сав људски грех. Оно је уствари

тако, јер чим себе искрено учиниш одговорним за све и са, оног ћеш часа увидети да тако у самој ствари и јесте, и да ти и јеси одговоран за све и сва“.

Питање је над питањима: како се долази до убеђења да постоје две највише вредности: Бог и бесмртност душе? Љубављу, одговара Достојевски. „Постарајте се да љубите своје ближње активно и неуморно. Уколико будете напредовали у љубави, напредоваћете и у убеђењу да постоји Бог и бесмртност душе. Ако пак у љубави према ближњима дођете до потпуног самоодречења, онда ћете поверовати непоколебљиво и никаква се сумња неће моћи да увуче у вашу душу. Где је мала љубав, мала је и вера у Бога и у бесмртност душе. Где нема љубави, тамо је потпуни мрак неверја, а то значи пакао. Јер, шта је пакао, пита Достојевски, и одговара: Пакао је страдање због тога што је већ немогућно више љубити“.

Љубављу се постиже не само тајна Бога и бесмртности душе него и сваког створења уопште. „Љубите сва створења Божија, саветује Достојевски, сва створења и свако зрно песка. Сваки листић, сваки зрак Божији љубите. Љубите животиње, љубите биље, љубите сваку ствар. Будеш ли љубио сваку ствар, постићи ћеш и тајну Божију у стварима. Постигнеш ли је једном, ти ћеш је сваким даном све више и боље упознавати. И најзад ћеш сав свет завоleti васцелом, свемирном љубављу“.

Са својих пророчких висина Достојевски је јасно сагледао трагедију Европе. И открио њен узрок. Узрок је то што је Европа кроз римокатолицизам и протестантизам унаказила и изгубила Лик Богочовека Христа. И због тога се тамо све замутило и кренуло у хаос. Али, то је половина Достојевскове визије; а друга половина

је ово: највећа драгоценост свих светова, Лик Богочовека Христа, сачуван је потпуно у Православљу. И христочежњиви апостол благовести: „Изгубљен на Западу Лик Христов сачувао се у свој светлости своје чистоте у Православљу, стога ништа друго није ни потребно, јер је Православље све“. „На отпор Западу треба да заблиста наш Христос, кога смо ми сачували, а кога они нису ни знали“. „Русија носи драгоценост какве нигде више нема: Православље. Она је чувар Христове истине, истинског Лика Христовог, који је помрачен у свима другим верама и у свима другим народима. „И главно призивање руског народа у судбини свега човечанства састоји се само у томе да сачува у себи тај божански Лик Христов у свој чистоти, и када дође време да тај Лик покаже свету који је изгубио пут свој.

Много је штошта у Европи проглашено за силу и моћ, али за Достојевског нема силе мимо Христа, нити има моћи мимо Христа. Зато он пророчки убедљиво изјављује: „Христос је наша сила, наша руска сила“. „Срж руског позива је у откривању руског Христа пред светом, Христа који је непознат свету, но који је сачуван у нашој Православној Цркви. По моме мишљењу, у томе је сва суштина наше моћне будуће цивилизације и васкрсења из мртвих целе Европе, у томе је сва суштина нашег моћног живота у будућности“.

Русија је својом тајанственошћу постала у новије доба најзагонетнија земља на свету. Тиме је највише допринео Достојевски. Али, он је у исто време највише допринео да се та загонетка донекле одгонетне, да се пронађу њене главне стваралачке силе, и сврх свега: њена највећа вредност и њена највећа светиња. Та вредност и та светиња јесте Православље. Достојевски

изјављује: „Руска вера, руско Православље јесте све што руски народ сматра за своју светињу: у њему су његови идеали, сва правда и истина живота“. „Сва народна начела код нас, у суштини својој, изишла су сва из Православља.

А шта сачињава суштину Православља? – „Истинску суштину Православља сачињава – служењу свему човечанству. Православље је на то одређено“. Сви други народи, више или мање, живе за себе и у себи, а „ми ћемо почети управо тиме, вели Достојевски, што ћемо свима постати слуге, ради свеопштег измирења. У томе нема ничег срамног, напротив, у томе је наша величина, јер све то води коначном уједињењу човечанства. Ко хоће да буде већи од свих у царству Божијем, нека постане слуга свима. Ево како ја схватам руско предназначење у његовом идеалу“.

По пророковању Достојевског, нова реч коју Русија има да каже свету јесте Православље. Када та нова реч буде изречена, „биће истинско издизање Христове истине која се чува на Истоку, истинског ново воздижење Крста Христовог и завршна реч Православља, на чијем челу већ давно стоји Русија. То ће, нема сумње, бити саблазан за све силне овога света и за оне који су досада тријумфовали у свету, увек са презирањем и подсмехом гледали на сва слична „очекивања“, па чак ни схватили нису да се може озбиљно веровати у братство људи, у свеизмирење народа, у савез заснован на начелима служења свему човечанству, и најзад у само обновљење људи на истинским начелима Христовим“.

За Достојевског, формула руске и словенске будућности јесте: Православље и православно дело. А шта је то? „То ни у ком случају није само некаква обредна

црквеност, нити пак неки фанатисме религијеуд (како се већ и почињу изражавати у Европи о томе свеопштем садашњем руском покрету), него је то управо: људски прогрес и свеочовечење човечанства. Тако Православље и православно дело схвата руски народ који све изводи из Христа, који сву своју будућност оваплоћује у Христа и у Христову истину, и који не може ни замислити себе без Христа“. „Веће и од највећих назначења у руској будућности, назначења којих су Руси свесни, јесте назначење општечовечанско, јесте опште служење човечанству, – не Русији само, не Свесловенству само, него свечовечанству“.

Али, шта ће бити са Русијом која тако тешким путевима греде своје свечовечанском циљу? „Русију ће спасти Господ, пророкује Достојевски, као што ју је већ много пута спасавао. Из народа ће спасење доћи, из вере и смерности његове“. „Народ верује по нашему, изјављује старац Зосима, а неверујући друштвени радник неће ништа урадити код нас у Русији, па ма био искрен срцем и генијалан умом. То памтите. Народ ће срести атеиста и победити га, и биће једна православна Русија... Од народа је спасење Русији, јер је овај народ богоносац“.

У словенском свету Достојевски је највећи пророк и најревностији апостол Свесловенства. Словенска идеја је једно од главних његових пророштава и једна од главних благовести. По њему, словенска идеја у њеном највишем смислу јесте, пре свега, жртва, потреба жртвовати себе за браћу, да би се тиме основало велико свесловенско уједињење у име Христове истине, тј. на корист, љубав, служење свему човечанству, на заштиту свих слабих и потлачених у свету“. Свако дело, и мисао, и реч, и осећање којим човек смирава

себе и постаје слуга своме слуги, „послужиће као темељ за будуће величанствено уједињење људи, када човек неће себи тражити слуге и као сада желети да себи сличне људе претвара у слуге, него ће, напротив, желети свом силом да сам постане слуга свима, као што учи Еванђеље“.

Врхунац Достојевског пророчког надахнућа и апостолске благовести представља његов „Говор о Пушкину“. То је, уистину, најпророчанскије еванђеље и најеванђелскије пророштво Русије и Словенства. Еванђеље и пророштво о свечовеку и свечовечанству. По том пророштву и по том еванђељу: призивање руског човека је свеевропско и свечовечанско. Постати прави Рус, значи – постати брат свима људима, постати свечовек. Свечовечност је најглавнија лична црта и призивање руског човека. Свечовечност је национална руска идеја. У духу руског народа постоји жива потреба за свеуједињавањем човечанства, и то свеуједињење са пуним уважањем према националним индивидуалитетима, према очувању потпуне слободе људи, уједињење љубављу, загарантовано делом, живим примером, потребношћу на делу истинског братства, а не гилотином, не милионима одрубљених глава. Правом Русу, проповеда Достојевски, Европа и удес великог аријског племена су драги као и сама Русија, као и удео његове рођене земље, јер је наш удео свесветскост – всемирност – и то не стечена мачем већ силом братства и братске тежње наше за уједињењем људи... О, народи Европе и не знају како су нам драги! И касније, ја верујем у то, будућу руски људи схватиће сви до једнога, да бити прави Рус управо значи: тежити унети завршено измирење у европске противречности, показати излаз европској сети у својој руској души, свечовечанској и

свеуједињујућој, сместити у њој братском љубављу сву браћу нашу, и на крају крајева – изрећи завршну реч велике, опште хармоније, братске потпуне слоге свих племена по Христовом еванђелском закону.

* * *

Свој пламени пророчки идеализам Достојевски је својим апостолством претворио у православни реализам. Што је као пророк провидео, то је Достојевски као апостол остваривао. Многа се његова пророштва остварују на наше очи. Постоје психолошки и онтолошки услови да се и остала његова пророштва остваре. Јер су сва прожета духом еванђелским. А небо и земља неће проћи док се не испуни оно што је речено у Еванђељу и оно што је пророковано на основу Еванђеља.

Као духовни потомци пророка православног реализма, ми смо Словени пророчки род. Наша је мисија: свом душом својом, свим срцем својим, свом мишљу својом, свом снагом својом испуњавати Еванђеље Христово. Будемо ли радили тако, ми ћемо испунити завет највећег словенског пророка Достојевског и показати се достојни православног Лика Христовог, те највеће драгоценоти у свима световима видљивим и невидљивим.

МОМЧИЛО НАСТАСИЈЕВИЋ: НЕКОЛИКЕ БЕЛЕШКЕ О ДОСТОЈЕВСКОМ

За дубљи потрес од књиге не знам него што ми га је током читања изазивао овај човек (јер он је писац само по техничкој нужди, као што је можда био човек само по телесној), па опет застрепим и од саме помисли кад год ми о њему ваља како било средити своју мисао.

Ето то, та стрепња средити мисао, кад се иначе у свако расуђивање улази много чвршћим кораком него што би се смело, поуздани је знак и не покушати то: залуду би можда било; у најбољем случају не сувише потребно чак ни оним који би да се у лавиринту овог човека на сваком кораку ухвате каквом било вођи за скут. Суштина Достојевског и јесте изгубити се у њему.

И заиста, нема ли се снаге (читај: слабости!) да се неуки за њим оголи у оном што се назива споредни ум, силина главног деловаће ослепљујући поразно: прејаком светлошћу, предубоком тамом.

А тек одатле настаје страх у Бога, откровење.

Обличја ту, атмосфере, из којих као да ничу у које као да се утапају, ништећи сваки појам „уметничке стварности“, обратно сваком стваралачком поступку, већ првим потезом, и као априорно саздана, постоје, боље рећи бивају, али у сталном и све дубљем разобличавању, али у све жаркијој температури себе.

Све се ту, и непрекидно, суштином својом премашује. Живом суштином, која обелодањујући се, разорава сваки покушај контуре.

Питање „стила“ ту се и не поставља. Ту ни најпостојанији израз, сили садржине не стаје у противтежу. Онда, по несхватљивом парадоксу, најтрошније средство (као што је и сам Достојевски битисао у најтрошњијем телу), свакидање оно, ту непосредно на домаку, једино је оно у стању, обично и нејако, најнеобичнијем и најјачем одолети.

И нема сличног примера, откако се човек пишући изражава, да су се готово без кључа откључале толике тајне.

Човек је ту истакнут у први план. Дате му циновске размере. Све остало, и природна појава, и твар, само је саставни, само неумитни део њега. Од њега тек настаје права драма.

Драма у Богу, једини пут у суштину, неизбежан људском створу.

Злочин по дубоко личном морању. И као без тога, без раздрузавања себе у корену, суштински не би било могућно даље. Куда? У казну, у још дубље раздрузање себе, јер лично неодговоран; али ванлично, путем једино туда Богу, све одговорнији до потпуног разлучења.

А ко није Иван Карамазов, да мишљу убије оца, или Мића, жељом; или Раскољников, стварно старицу; него је јуродиви Аљоша, шта онда?

Онда, и лично одговоран, уместо њих, јер ближи Богу, баш зато поћи још дубљим путем страдања. Страдати колико сви они заједно. Бити Христ.

У Христу је дакле исход, последњи одговор на овом, прво питање на даљем плану.

Да ли је у овом смисао Достојевскове човечанске олује страдања? И чему то, тако погрешно саздати човека, да неодговорно грешећи, тек тиме улазимо у

праву одговорност? И да је праведном Јову, јер је праведан, предодређено најдубље страдање?

Достојевски ту, као Еклесијаст, заћути. Заћути, јер ту престаје и моћ главног ума. И моћ визионера, и пророка.

Ћутањем тада дубље се одговори него најдубокоумнијом речју.

ВЛАДИМИР ВУЈИЋ: ДОЖИВЉАЈ ДОСТОЈЕВСКОГ

Први додир са светом Достојевоког изазива страх. Први доживљај његовог дела је вртоглавица. Уплашен, неприпремљени човек би побегао одмах са руба понора који страши привлачећи истовремено. Јер је висак спуштен у такве дубине о којима, до њега, ретки су само слутили. Запањеност и страх дакле уводе у Достојевоког. Доживљавање њега, при првом дотицају, делује као опасна магија, којом се устрашени ипак неодољиво привлачи.

Зна се довољно живот Фјодора Михаиловича Достојевоког; није ни потребно документовати га баш до краја и конца новим томовима који би у танчине и сласно причали о грешнику, коцкару, похотљивцу, падавичару. Живот му је, кад се отвори нашем сазнању, као и дело му, запањујући и застрашујући. Али, као и оно, и он привлачи магиском онагом.

Шта бива при другом доживљавању Достојевоког, дела му и живота? Откуда после страха страхопоштовање, после запањености усхићење? Јер други доживљај Достојевоког јесте дивљење, безмерно, и радост, огромна. Све оно што је у делу његову бунило као горостасни нерамер свега и свачега, све оно што је у животу његову деловало као страшни декор, претвара се, утапа се и нестаје, при другом проживљавању Достојевоког, и постаје несравњени замах који даје снаге.

Пролаз кроз „нискости“ живога и кроз „ниске“ кругове света Достојевскога, пролаз је кроз једно чистиште у коме, уједињени, уметност и мисао која гори у вери, воде једном новом свету. И он је стварао и проповедао међу рибарима и „малим“, малим у „социалном“ смислу; водио је дух кроз свет један са дна и са њега узвисује се, сваког тренутка готово, до Христа и христоликог живота. Из прљаве јазбине право у царство Божије на земљи – потез који приказује сав страховити успон којим мора да се доживљава прави Достојевски.

Отуда су мисао Достојевскога, његово живљење, његово дело, његов уметнички начин грађења, његова визионарност, моћ готово страховита старих пророка – једна чврсто повезана духовна целина. Интегралност духа и повезаност у тој свеобимности, као доживљај, запањује, страши на први мах; но кад се угледа у њој претеча и весник нове мисли и новог човечанства, кроз словенство, други доживљај постаје опет радост, нада и срећна визија будућега.

Доживљај Достојевског у Европи? Немачки круг, најближи, рано га је примио, проживљавао и дао га, из себе, наслутивши довољно лик горостаса словенског. Француски, даљи, после рата се отворио Достојевском, делимично, али у том ограничењу, ипак снажно. За англосаксонски круг мислим да му је савршено туђ и далек. Европа не може ни доживети Достојевског, јер је његово доживљавање у ствари доживљавање новог духа и нове мисли; а како би стара мисао доживела нову која није никако продужење старе но њено потпуно одрицање? За праве Европљане, по духу мислим, доживљај Достојевскога, не први, но и други, и сваки редом и увек остаје нужним начином само на првом

запањењу, код дубљих на страху, код најдубљих на делимично откривеним видцима, једва назираним; а ни у кога од њих доживљај се не пење до радости и снаге. Јер радост и снага не могу више ни бити атрибути европског живота.

Они наши људи који још нису пробуђени и који су још увек француски, или енглески рецимо, Срби примају Достојевског кроз те прве доживљаје европског духа и тако остају на прагу његовог света. Отуда се могло, и може данас, чути о томе како је свет тај „чудан, замршен, туђ, ненормалан, утопистички, немогућ, патолошки“ и још тако којекаквих атрибута. Но, то је чуђење само онога ко туђим очима гледа и доживљај из друге руке. Како отприлике изгледа тај однос људи који су „култур-трегери“ у извесном смислу, види се изврсно баш у једном (бар тај није „замршен“) роману Достојевскога „Село Степанчиково и његови житељи“ а понаособ у односу Фомића Фоме и Фалалеја слуге.

Није као непосредни доживљај свет Достојевског ни утопистичан ни фантастичан ни немогућ. Зато што је видео стварност у њеним животним дубинама, Достојевски је умео да искаже смелу истину; да је стварност у основи нешто најфантастичније. Доживљавати стварност на плану разума, конвенција, шифара, такозване *ипрактике* која у основи није ништа друго до конвенционалност, то није доживљавати стварност, то је живети у маскама. Доживљај стварности, оне која јесте, духовне, то је доживљај Достојевскога.

Ништа није истовремено и жалосније и комичније но кад наши људи осуде Достојевскога у име туђих начела. На правом схватању света Достојевскога и мисли његове делиће се људи словенскога света: јер је он врло реалан визионер. Доживљавати се Достојевски

може само улажењем у његово дело; не кроз коментаре, не кроз клише-а, не кроз формуле. Доживљавати Достојевског нарочито не треба кроз европска мерила; јер свет његов толико је нов, у апсолутном смислу нов, да це више не може сагледати кроз старо. А опстанак је наш у питању ако се Достојевски не доживи потпуно. Доживети човека, у пуном, духовном, смислу; веровати у словенство као остварење тог човека; дати живот нов кроз „бедне“ и кроз грешнике; одиста, што рекао једном Достојевски, зачуђен једном гениалном наивношћу: „чега ту има утопистичког, чега ту има немогућег, ја не разумем?“ И одиста, зар је тако тешко мислити своју мисао, тако немогуће називати своју мисао отворено, право, искрено, тако фантастично осећати се припадником Словенства, таква утопија остваривати љубав и правду? Достојевски је човек времена које долази: није он, како се то каже, „отац“ большевизма, но Толстој. Достојевски не зна за „социално“ уопште; ни за социални компромис ни за социалну револуцију; ни друга ни трећа, он није интернационала уопште. Јер оно чиме он везује свет, патња и љубав кроз патње и грехе, очишћење човека кроз јаде душе и духа, није на плану „социалних аранжмана“. Доживети мисао Достојевскога, најзад, значи постати нов духом; потпуно доживљење његово у духу многих носи нову културу.

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ: РАСКОЉЊИКОВ ПРИЗНАЈЕ ГРЕХ

Човечанство је страховита веза. Самоће нема, скривености нема. Страховито искиданим стазама, али ипак, враћа се Расколњиков онима од којих је бежао. Грозовит његов крик: Сам, сам да будем! Одинњ! Одинњ! није могао, и не може услишити ни Бог. Ван човечанства, као утекла звезда из сазвежђа, Расколњиков је учинио огроман и узалудан покушај усамљења, да би најзад довршио круг у самилости оних од којих је бежао.

Са једним сасвим изузетним знањем је Достојевски знао да сви земаљски закони и све земаљске казне нису дорасли гресима на земљи. Земаљски закони не могу предвидети, не могу открити, не могу ни похватати ни казнити сва прегрешења. Зато не могу ни све забранити. Божји закон је онај који забрањује апсолутно сваки грех, кажњава сваки грех, и кроз људство раствара сваки грех. Као што отровна кап, кад се улије у поток или реку, више не постоји, тако пред људима признати злочин грешников нестаје у човечанству. Али пре тога, Божји закон гласи: све се плаћа. То јест, далек је и ужасно мучан пут грешника док не дође до стања да без трунке гордости и лажи призна преступ пред људима, пред свима људима, пред најнижим људима, свеједно.

Признање греха је чудо: то је разрушење дотадашњег човека. Кад је Расколњиков клекао и признао

злочин јавно, ушао је у конач свега дотадашњег: у саломљење гордости, у немоћ пркосне воље, у малаксавање дијалектике разума, у истрошеност заблуделе маште. Ушао је и у одрицање од тела и слободног рада, јер следује тамница. Сав се стари човек разруши, и на рушевини тој стоји само свест о послушности једном највишем закону, једином коме није срамота покоравати се ни у најтежим околностима. Отуда осећање да та покорност одмара, отуда преображење на лицу оних који су пред себи равним и такође грешним људима признали грех као пред Богом.

Да је Расколњиков признао преступ не у полицији пред два ситна чиновничкића, него да је то учинио пред пуком до зуба наоружаних људи, и они би остали пренеражени, пренесени би били из својих обичних бића и расположења у друго нешто. Доживели би један од најтајанственијих тренутака на земљи и у животу човечјем. Суштина признања је у томе што је убица престао да се крије, вратио се људима, вратио се и судијама као људима, заузео међу људима своје место онакво какво му приличи. Од тога часа, човечанство не може више одстранити од себе преступника, не може га више ни мрзити ни презирати. Преступник је опет с људима, опет човек.

Људство прима грех преступника. То подсећа на верско учење о преношењу греха. Многи се људи опиру верском учењу, и сматрају преузимање греха стварју апсурдном. Заслуге, и преузимање заслуга, међутим, не сматрају стварју апсурдном. А не досећају се да је то по природном и моралном закону једна иста појава у два вида.

Оставимо веру по страни. Спиноза, који без резерве одриче појам и чињеницу и греха и заслуге у

природном стању човечанства, пре друштвеног стања кад још не може бити речи о једнодушним сагласностима за одређивање норми – и Спиноза тврди: да после сагласности и одредаба има и греха и заслуга, са свима последицама од њих. Сагласност може постојати између људи, али може постојати између Бога и људи. Међутим, овако или онако, свака сагласност и једнодушност претпоставља један ланац искустава, знања, веза, традиција.

Због последица последица, свако дело сваког човека улази у предање човечанства. У том смислу може се ланац грешења доиста бацити унатраг чак до неког првог греха. Веза човечанства је тајанствена. Афинитет између егзистенција је дубок. Човек је човеку не само брат, него сенка, услов, узрок и последица. Сваки човек и свако дело, добро и зло дело, имају своје присталице и противнике, судије и барице, потраживаче и јемце, пропагаторе и затираче. Само је тако могућно да се све дешава, увек поново дешава. Веза човечанства, присна и судбоносна, стоји и по етици Спинозиној, на основи друштвености људске и нормирања морала; и по етици Паскаловој, по којој има један праузрок свима потоњима.

Човечанство је, дакле, веза и по гресима. Није то писао само Достојевски. Нико као Достојевски, али и други.

У француском роману једном реч је о човеку несрећном некада са првом женом, који сад стоји крај смртне постеље друге жене. С њом је био везан још за живота покојнице. „Немој ме сахранити поред ње, Јакове, ја сам њу отровала“ – признаје грех друга жена, самртница. Муж неодољиво прима грех. „Знао сам ја за то“, одговара Јаков; иако никада слутио није да се

оно десило. „Нас двоје смо једно, твој грех је и мој. Никада те нећу заборавити.“

Важна је ту нарочито последња реченица: кроз сећање, као кроз живу жилицу, прима грех убице човек, како хоћемо, и сукривац и невин. Недужни човек у Јакову прима грех са самилошћу, а сукриви плаћа за преступ, јер без њега, Јакова, преступ не би настао. Да ли би тај проблем савести могле решити судије и земалски закони? Не. Отровна кап, отровна жилица има даље да колута и тече. У Јакову се грех већ мења у значењу и дејству. Али закон божји, „закон без мрље“, тражи више. Признање злочина мора бити учињено јавно, пред свима људма. Тек кад то учини Јаков, тек кад дође до оног „ватреног кајања које разорава срце“, које руши старог човека, грех ће се растворити и изумрети у људству.

Расколњикова је гонила полиција, гонио га је закон, гонио га је онај истражни судија у чијем мозгићу је била читава барутана отрова.

Али кад је убица клекао пред врата човечанства, та су се врата пред њим одмах широм отворила. То је апсолутна реакција људства пред криком признања. Та апсолутност је доказ да реакција долази од нечег дубоко усађеног, и да је истина да су греси појединаца аманет света. „Ја сам убио Аљону Ивановну и њену сестру Јелисавету.“ Бежању је крај, самоћи је крај, искључењу из људства је крај. Расколњиков клечи и дубоко се сагиба пред људима које није никада видео. Баш као што је некада клечао и дубоко се клањао пред гробом свога малог од шест месеци умрлог брата, кога такође никада није видео. Веза међу људима је тајанствена, силна.

ПОСЛЕРАТНИ

СВЕТОЗАР ПОШТИЋ: ОН ПРИПАДА СВИМА – ДВЕСТА ГОДИНА ФЈОДОРА МИХАЈЛОВИЧА

У овој години када обележавамо 200 година од рођења и 140 година од смрти великог руског писца, Фјодора Михаиловича Достојевског (1821–1861), вреди рећи неколико речи о уметничкој снази, егзистенцијалној веродостојности и пророчкој сили „великог грешника“ светске књижевности. После једног и по века огромних друштвених и културних промена у целом свету, његови радови не губе на својој актуалности ни данас.

О универзалности дела Достојевског говори и чињеница да је он пресудно утицао на тако различите људе какви су, рецимо, православни светитељ, подвижник и богослов Јустин Поповић, философ слободе Николај Берђајев и побуњеник против моралног ауторитета Фридрих Ниче. Франц Кафка је Достојевског назвао „крвним сродником“, а Зигмунд Фројд је „Браћу Карамазове“ сматрао „највеличанственијим романом који је икада написан.“ Без обзира на светоназор уметника и мислилаца који су оцењивали његово дело, и на то како су га тумачили, они су осећали да Достојевски погађа у саму срж човековог постојања. Велики руски романописац умео је да кроз приказе међуљудских односа представи наше заједничке врлине, мане, снове, страхове, наде и стремљења.

Посматрајући његова дела са православне тачке гледишта, Достојевском се нема шта замерити, и тешко

је говорити о његовом погледу на свет нехришћанским речником. Руски филозоф Михаил Бахтин (1895–1975), познат по томе што је стил претходника и сународника назвао „полифонијом“, своју књигу о великом руском писцу, објављену 1929. године, сматрао је „порочном“, јер у њој није могао да говори о ономе што је „мучило Достојевског цео живот – постојању Божијем“: „Ја сам тамо морао све време да врдам – напред и назад,“ преноси Сергеј Бочаров Бахтинове речи. „Морао сам себе за руку да држим. Тек дође мисао – и морам да је заустављам. Напред и назад.“¹ Исто као и Достојевски прво осуђен на смрт, па на вишегодишње изгнанство, Бахтин је о Достојевском искрено могао да прозбори тек пред смрт, кад му више није претила опасност од прогона којем је целог живота био изложен.

Па ипак, Достојевски је проналазио пут до срца скоро сваког читаоца. „Свечовечански широк и дубок, он припада свима, али и сви припадају њему,“ пише Свети Јустин Ћелијски. „Он је толико човек, толико свечовек, да је свима род: род Србима, род Бугарима, род Грцима, род Немцима, род свима људима на свима континентима. У њему има свакога од нас, те сваки може наћи себе у њему. Својом свечовечанском саосетљивошћу и љубављу он је свима свој.“² Због тога је могуће да се људи са тако различитим сензибилитетима, као што су, на пример, Алберт Ајнштајн или Џејмс Џојс, толико диве и садржини и форми његовог стваралаштва.

¹ Бочаров, С. Г. „Об одном разговоре и вокруг него.“ *Новое литературное обозрение* 2 (1993): 70-89.

² Поповић, Јустин. „Достојевски као пророк и апостол православног реализма.“ *Чудо*. <https://www.cudo.rs/justin-popovih-dostojevski-kaio-proro/>. (приступљено 9. феб. 2021).

Може се рећи да је главни циљ философије Фјодора Достојевског да прикаже како ирационална потреба за неограниченом слободом човека води на пут зла. Зло затим води ка патњи и страдању, али страдање може и да очисти од истог тог зла. После покајања следи морално преображење, која човеку поново отвара непрегледки хоризонт слободе, и тако се круг затвара. Захваљујући свом животном искуству и „жестоком таленту“, Достојевски је био у стању да пером проповеда моћ личне духовне обнове.

Фјодор Михаилович у својим романима има завидан број ликова који су или робови сладострашћа или нихилисти (или и једно и друго), који су дубоко свесни своје греховности, и, према томе на ивици покајања. Дмитриј Карамазов, Николај Ставрогин и Аркадиј Свидригајлов у дубини душе чезну за очишћењем, али не успевају да га остваре. Само безмерна милост Божија може код великог грешника тај језичак између очаја и духовног васкрснућа померити ка искупљујућим сузама. Родион Раскољников, главни лик можда најпознатијег романа Достојевског, *Злочина и казне*, један је од таквих искрених покајника којем је на крају приче даровано просветљење, и он пада на колена у сибирском изгнанству.

Осим сладострасника, нихилиста и покајника, Достојевски изванредно описује разне луде, будале или клоновне, као што су, рецимо интелектуални пајак и инфантилни либерал Степан Верховенски, злосрећни, подли шалјивција Капетан Лебјадкин и бестидни трикстер Љамшин у *Злим дусима*. Урнебесна сатира је често запостављена, али итекако значајна страна стваралаштва великог руског књижевника. У том,

претпоследњем роману, написаном пре тачно 150 година, Достојевски, захваљујући свом пророчком дару, прецизно описује будуће большевике. Читалац прати тешко схватљива злодела Петра Верховенског, а испред себе види незајажљиву рушилачку страст оденуту у фанатичну веру у материјалистичку идеологију једног Лењина или Троцког.

Чини се и да нико од мушких писаца није боље разумео жене. Од у младости злостављане прелепе Настасје Филиповне, која бира злог Рогожина јер се не осећа достојне чистоте Књаза Мишкина, и због тога бива убијена, преко Варваре Ставрогине, чије обожавање сина јединца води ка његовој узнемирујућој равнодушности, и која све несвесне увреде свог неспособног штићеника, већ споменутог Степана Верховенског, „слаже у свом срцу“, до Соње Мармеладове, коју очево пијанство одводи у проституцију, али чија жртва на крају искупљује и њу и Раскољникова, Достојевски до танчина слика све женске склоности ка духовном уздизању и суровом моралном паду.

Човек је застрашујуће противречно биће. Сви смо ми подвојене личности које се час одазивају на савете анђела, час на саблазни злих духова. Достојевски је, као вероватно нико пре ни после њега, успео свој ауторски глас да подреди тој „полифонији“, различитости преплетених људских гласова. Он је, рецимо, за своје атеисте створио сложене и прецизно разрађене безбожне философије. За горде умове Раскољникова, Кирилова и Ивана Карамазова, на пример, он је саздао читаве идеологије засноване на разуму и логичном размишљању. Али, као што знамо, „мудрост овога света лудост је пред Богом“ (1.Кор. 3:19), и ти ликови, уколико не успевају да схвате ограниченост своје

способности расуђивања, падају у бездан богоостављености.

Достојевски је имао и своје критичаре, и критике његових радова биле су веома различите. Литвански хришћански мислилац Антанас Мацејна (1908–1988), који је читаву књигу посветио „Великом инквизитору“, поеми Ивана Карамазова, наводи пример извесног италијанског критичара, који је руском писцу замерио да никад не приказује типичну свакодневницу. Просечном човеку, тврдио је Р. Гвардини, највећи део дана одлази на посао, а ликови Достојевског ништа не раде, само причају. У томе и јесте суштина, узвратио је Мацејна, који је другу половину живота провео у Немачкој бежећи од совјетских комуниста. Један Немац или Француз није у стању да напусти размишљање о послу чак ни кад се увече врати кући, вечера и легне да спава, док Рус одмах после посла хита код сабеседника на разговор. Само западњацима може изгледати да су ликови Достојевског „одвојени од свакодневне стварности,“ тврди Мацејна. Они су, међутим, само „концентрисан израз руске душе“ и руске свакодневнице, која се „не испољава кроз рад, већ кроз разговор“.³

„Велики инквизитор“, генијална креација ума који схвата порекло и мотив одбацивања и погрешног тумачења Христовог учења, толико је снажно одјекнуо у читалачкој свести, да се често штампа као посебно издање. У њој је Достојевски свом критичком уму и перу подвргао не само латинску гордост и лицемерје, већ и три човекове највеће слабости оличене у

³ Maceina, Antanas. “Didysis inkvizitorius.” *Raštai III*. Vilnius: Mintis, 1990: 132-133.

ђавољим искушењима Христа након 40 дана боравка у пустињи: потребу за задовољавањем физичких потреба, сујету и духовну прелест, и жељу за овоземаљском моћи. Уопште, „Браћа Карамазови“, последњи роман Достојевског, представљају апотеозу хришћанског погледа на међуљудске односе.

Отварање душе пред другима омогућава ликовима Достојевског да спознају себе и свет око њих, да се уздигну изнад приземних стремљења и страсти и усмере ка вечном. Само поверење у ближњег их може спасти. Ту вечну истину су скоро сви читаоци, без обзира колико спремни на жртву, умели да осете, и због тога је Фјодор Достојевски велики учитељ љубави према ближњем.

ЖЕЛИДРАГ НИКЧЕВИЋ: ЗАОБИЛАЗНИ ПУТ РОДИОНА РОМАНОВИЧА

Давно је речено: кад год се усудимо да формулишемо и конкретно разматрамо тзв. идеје Фјодора Михајловича Достојевског, суочени смо са шематизмом и неизбежним упрошћавањима. Он сâм је понекад био веома расположен да излаже своје идеје (као на пример у писму Каткову идеју још ненаписаног романа) – али једна је ствар рачуница на брзи аванс, а сасвим друга – нешто неизречено, што се не може аналитички издвојити из богонадахнутог рукописа. Како у том непроцењивом благу одмерити шта одговара лепоти наших правилних формула, да би се могло применити на оно што данас сматрамо актуелним? У сваком случају, то ће пре бити наше идеје – после читања Достојевског. Мада и у томе има неке добре актуелности: у читалачком искуству рађа се уверење да нас Фјодор Михајлович никад не оставља саме.

Притом, говорећи „Достојевски“ ми најчешће имамо у виду не тог човека, него нешто сасвим друго. На пример, медијум. Или некакво учење. Или систем који образују текст и сума његових интерпретација. Или неки „етар“ (енергију, „космичке струне“), који све то – писца, текст и читаоца – љубавно повезује. Као што говорећи о Христу једни имају у виду лутајућег проповедника, човека из Назарета, а други – Бога.

По неким савременим тумачима (међу којима несумњиво предњачи Татјана Касаткина), „Злочин и казна“ је роман о томе како човек у себи проналази Христа. За Достојевског, као што знамо, највиши развој личности подразумева прерастање егоистичког стања (мада је и оно неизбежна етапа људског развоја) и достизање способности, и чак страсне жеље: посветити себе свима, „добровољно поћи за све на крст, на ломачу“ – то јест постати Христ, просијати Христом. Сва социјална питања решавају се на фундаменталан начин: „ако смо сви у Христу“ (фраза која се много пута понавља у рукописима „Демона“). Јасна је, дакле, његова идеја о путу човека и човечанства као кретању према Христу, према Царству Божјем „у вама“ и „међу вама“ („међу вама“ – као последица „у вама“). Он каже: „Ако смо браћа, биће и братство“. Како то изгледа у роману?

У „Злочину и казни“, сматра Касаткина, Достојевски у центар пажње ставља два начина људског постојања, оличена у самом Раскољникову. Као прво, то је представа о животу као отвореном систему, који се стално допуњава милошћу и благодаћу споља, и о човеку као проводнику те благодати, Христу света, одговорном за тај свет, који га храни из своје неоскудне руке (као резултат потпуно реализованог принципа *самойреданосѝи*).

И друго, ту је представа о животу као о затвореном систему: да би неко нешто добио, неко други обавезно мора да изгуби. У таквом систему ствари држи под контролом само човек; он прераспоредује добра и срећу, он решава ко треба да живи а ко да умире.

Прво је дато Раскољникову; он осећа своју одговорност за све што се око њега дешава, и своју дуж-

ност да постојеће измени. Сетите се: иако у крајњој оскудици, он стално раздаје новац свима око себе. И сваки пут се код њега неочекивано нађе баш онолико колико је потребно, што је у тексту романа јасно наглашено: „Чујте – рече Раскољников – ево (он зачепрка по џепу и извади двадесет копејки; *нађоше се*)“.

Друго ступа на сцену онда кад „пуном снагом“ проради људски разум, који утврђује да „за све“ има мало, скоро ништа – чак ни за ближње нема довољно, и да је једини начин – отети од другога. То је осећање света као места вечитог недостатка и немаштине, места сурове борбе за ресурсе, који су радикално ограничени. То је управо оно осећање које је хтео да измени Исус својим чудом умножавања хлебова, чудом које нам каже: ако си ти спреман да делиш, биће свега довољно за све.

Раскољников је, дакле, Христос романескног света (као и сваки човек, по Достојевском, у области свог постојања). Може се то показати и на други начин. У последњој фрази потресног писма мајке Раскољникова, на самом почетку романа, лако је препознати речи Богородице: „Молиш ли се ти Богу, Рођа, као раније, и верујеш ли у милост Творца и Спаситеља нашег? У срцу стрепим да нема и код тебе најновијег помодног безверја. Ако је тако, онда се ја за тебе молим. Сети се, мили, како си још у детињству, док ти је отац био жив, на мојим коленима тепао своје молитве и како смо тада сви били срећни!“

Родион Романович, дакле, има тај свети задатак, то послање, које одређује први начин његовог живота – и тај задатак се нажалост радикално трансформише онда кад на сцену ступи прорачун. Остаје осећај одговорности и саучешћа – мењају се само средства, којима

можемо изменити ситуацију. Уместо саможртвовања појављује се идеја жртвовања других – за општу корист – и управо то је трагична *теорија Раскољникова*. Она настаје баш онда кад – под аналитичким надзором разума – бледи и ишчезава непосредни осећај живота и непосредно дате истине. Теорија се појављује као жеља да се постигне исти резултат (исцељење света) без саможртвовања и самопреданости, пребацујући бреме жртве са себе на другога.

Раскољников, наравно, није потпуно сам. И две хероине „Злочина и казне“ живе сагласно првом принципу – када човек у потпуности приноси себе за жртву другима, ништа не очекујући и не тражећи ништа заузврат. Соња и Лизавета. Лизавета једноставно свима даје оно што траже: и тело, и живот – и свакодневни труд. Раскољникову даје живот, ћутке, без крика – а и кошуљу му је, како ће се испоставити, једном баш она закрпила. Кротка и несрећна Лизавета оваплоћује пуноћу самопреданости; по Соњиним речима, „она ће Бога видети“. А Соња у себи још види остатке егоизма – баш то она има у виду кад каже: „Ја сам велика, велика грешница“. Она свој грех открива Раскољникову, кад он покушава да је натера да „размисли“, да пређе на поље „рационалног“, опомињући је и чак нудећи некакав алиби (он јој каже: „Катарина Ивановна само што вас није тукла...“). Тај њен велики грех је – одбила је молбу Катарине Ивановне, која је од ње тражила јефтине оковратник. Соњин грех је, дакле, у томе што још постоје ствари које могу од ње отклонити радост самопреданости.

Веома је карактеристично да Достојевски показује како је велика, заиста крсна жртва човеку понекад приступачнија и „лакша“ него ситне свакодневне жртве.

Соња, која је себе већ продала за храну и грејање за децу, Соња „ушедшая в шестом часу и вернувшаяся в девятом“ – чиме Достојевски директно указује да се у њеној жртви поново јавља жртва Христова – Катарини Ивановној наноси бол због ситнице, али и сама читавим бићем осећа бол другог, зато што је тај други за њу престао да буде други. „Ми смо једно, ми живимо заједно“ – Соња за Раскољникова формулише истински принцип човековог постојања. И то „заједно“ – није почетно издвајање личности из гомиле и масе – него слободни повратак личности, која се потпуно развила и самоспознала, ка свима; свима дарујући тријумфални осећај човека у његовој потенцијалној величини, задобијен личним страдањем.

Није нимало случајно да робијаша Соњу доживљавају и прихватају као Богородицу – или, у сваком случају, као икону Богородице: „Неразрешиво му је било још једно питање: зашто су сви они тако заволели Соњу? Она им се није улагивала; сретали су је ретко, само понекад на радовима, кад би долазила да на тренутак види Раскољникова. Новац им није давала, неке посебне услуге им није чинила. Само је једном, за Божић, донела поклон читавом затвору: пирошке и перече. Али, мало-помало, робијаша и Соња се зближише: она им је писала писма за родбину и носила их на пошту. Њихови рођаци, кад би долазили у град, код Соње су остављали ствари за њих, чак и новац. Њихове жене и љубавнице знале су је и код ње долазиле. И кад би се она појавила да на раду обиђе Раскољникова, или кад би се срела с групом робијаша који иду на рад, сви би скидали капе и поздрављали: „Матушка, Софија Семјоновна, ти си наша мајчица, блага и милостива!“ – говорили су груби робијаша том маленом, мршавом

створењу. Волели су чак и њен ход, освртали се за њом да виде како хода, и хвалили је, хвалили је чак и зато што је тако мала, чак више нису ни знали због чега су је хвалили. Њој су чак долазили и да се лече.“

„Злочин и казна“ је роман о радости и боли човековог одрастања – до граница које су му задане, то јест роман о обожењу човековом. „Хришћанство је доказ да се у човека може уселити Бог. То је највиша идеја и највећа слава човекова“ – пише Достојевски. А главни позив, упућен Раскољникову, долази од Порфирија Петровича: „Постаните сунце, па ће вас сви угледати. Сунце пре свега треба да буде сунце“. Лако је то рећи, наравно, али овде, у ствари, постоје два јунака. Први је Раскољников, а други – Свидригајлов. Управо њиховим очима ми видимо све што се у роману догађа. Интересантно је и да се тако пред нама указују два потпуно различита града: кроз Раскољникова ми доживљавамо загушљиви град, спаљен сунцем, кроз Свидригајлова – таман, обливен водом. Тако писац до наше свести доноси идеју да су и спољашње околности оно што ми сами формирамо, унутар нашег сопственог сазнања. (Раскољникову и Свидригајлову и Порфирије Петрович саветују: „Вама је пре свега ваздух потребан“, јер се он осећа као Лазар под каменом, у загушљивој атмосфери грозних мириса, у воњу пивница, креча и запааре увек и свуда – и у глави, и у собама, и на улици.)

Притом, оба јунака повезана су међусобно нечим неочевидним, али врло битним. У једном од дијалога са Родионом Романовичем Свидригајлов му се обраћа

речима: „Та зар нисам рекао да међу нама постоји некаква додирна тачка, а?“ Пре тога, да видимо по чему се то Свидригајлов и Родион Романович разликују. Очигледно је, иако парадоксално: Раскољников је човек који је пред нашим очима извршио злочин – и био спасен. Нашао је свој пут до преображаја. Свидригајлов је човек који се пред нашим очима одрекао од могућности да изврши злочин – и погинуо. Самоубиство је у хришћанству најбезнадежнија смрт. Па ипак, ако пажљиво пратимо текст и лик који се ту указује, можемо пронаћи и другу слику. Већ смо видели како се у дубини убице Раскољникова оцртава Христ, а у дубини Соње – Богородица. Достојевски нам увек предочава човека не површно, у његовим тренутним околностима, већ у бесконачној дубини његовог истинског призвања. (У „Злочину и казни“ постоји само један јунак који остаје плитак по сопственој жељи – то је Лужин – чак и његово презиме то сугерише. Он је потпуно усредсређен на себе, на своје „ја“. А „ја“ за Достојевског није само круг затворен од спољашњег света – „ја“ је само површина тог круга. Човек усредсређен на своје „ја“, по Достојевском, лишава се не само приступа спољашњем, затварајући се од света, него се лишава приступа и свом унутрашњем – то јест лику Божјем у себи.)

Онда, какав је лик тај Свидригајлов? Рекло би се, лик такозваног „блудника добротвора“, присутан на мноштву икона Страшног суда. По предању, био је то веома богат човек, живео је у једном грчком граду. Много је помагао другим људима, црквама и манастирима, али је притом био блудник. После његове смрти манастирски монаси, којима је чинио добро, молили су се да би сазнали његову посмртну судбину. Игуману

се приснио следећи сан: стоји њихов добротвор, прикован за стуб између пакла и раја, тако да може видети и једно и друго, али ни тамо ни овамо не може да уђе. Због својих добротворних дела не може доспети у пакао. Ништа га није сагоревало изнутра, ни завист, ни подлост, ни жеља да отима. Али и рај му је такође недоступан, зато што је својом блудном жељом уништио способност чистог созерцања лепоте, чистог, некористољубивог односа према лепоти. Он није способен да прими лепоту као вредност, као услов истинског, аутентичног контакта. Још горе, сама рајска лепота постаје за њега извор паклене ватре. Достојевски у рукописима говори да Свидригајлова узбуђује чисти Дуњин лик; управо та *чистоша* њега је распаљивала. Блудник добротвор – то је онај у коме се пакао буди само и искључиво созерцањем раја.

Сећате ли се како Свидригајлов Раскољникову прича о Дуњи? То је врло интересно. „Авдотја Романовна је чедна страшно, нечувено и невиђено. (Упамтите, ја вам то о вашој сестри говорим као чињеницу. Она је чедна чак можда до болести, уз сав свој јаки ум, и то ће јој нашкодити.)“ Другим речима – за њега је чедност оно што нам смета да живимо и радујемо се животу. С његове тачке гледишта, то је болест која наноси штету и Дуњи и њему самом. (Узгред, он зато у тзв. сцени насиља покушава да јој створи услове под којима би му се могла предати, не осећајући притом никакву кривицу. И он то унапред, заобилазно, објашњава Раскољникову, причајући му о саблажњивању Марфе, „госпође добротворке“).

Занимљиво је да Свидригајлов уочи смрти свим својим поступцима покушава да заштити свет око себе од моралног распада. Он даје новац Соњечки да не би

морала да се бави проституцијом и да би могла пратити Раскољникова у Сибир. Сву децу Мармеладова збрињава и оставља им новац, да Пољечка не би кренула Соњином странпутицом. Својој шеснаестогодишњој невести, коју су му фактички продали, оставља огроман мираз, да би спречио неку будућу продају. Достојевски нам прецизно оцртава призор блудника добротвора, да би нам уклонио сваку сумњу у погледу Свидригајловљевог посмртног пута. Крећући на своје последње путовање, он стално мисли да треба „поћи директно“ на Петровски (час врт, час острво), где је дрвеће, и жбуње, и тај жбун, „који ће се обрушити на њега милионима млазева“. А Петар је кључар раја, тако да је рај и овде отворено назначен. Али Свидригајлов ипак скреће налево, према пожарној кули. У романескном систему улога те куле је сасвим јасна – сједињавање ватре и воде, исто оно из Свидригајловљеве представе о „вечности као бањи с пауковима у угловима“, месту где се такође сједињују ватра и вода. Свидригајлов лагано прилази баш оној судбини коју је себи предвидео. Пред њим однекуд искрсава јеврејски „Ахилес“ – истовремено Јудеј и Хелен, кога Свидригајлов назива братом – онај који му каже да „овде није место“. Свидригајлов може извршити самоубиство, али га Господ неће пустити у пакао.

Могло би се рећи да за Раскољниковом и Свидригајловом током целог романа иде Бог – као што је отац у сну о коњићу трчао за маленим Родионом, који је покушавао да заведе ред и праведност по свом разумевању, а онда и да се освети за смрт коњића, да казни убицу. И Свидригајлова, који се одрекао свих његових призива, Бог успева да заштити од пакла, да га закљони од његовог последњег неправилног избора.

Читав роман је у ствари прича о погрешним изборима главних јунака, али управо ти погрешни избори на неки начин Богу пружају шансу. Они су највеће искушење. Један догађај у том смислу можда надилази све друге, мада га многи читаоци и не примећују. Кад се у Раскољникову јавља „некакво предодређење његове судбине“? После сна о коњићу Раскољников се буди са оштрим осећањем немогућности да оствари планирано. „У души му постаде лако и спокојно“ – и он произноси молитву: „Господе, покажи ми мој пут, а ја се одричем те проклете... маште моје“. И онда се догађа нешто чудно. Уморан, Раскољников иде кући, али због нечега не иде уобичајеним најкраћим путем, него заобилази, преко Сенске пијаце, куда уопште није морао да иде. „Није то било велико заобилажење, али јесте очито и сасвим беспотребно“. И баш ту он чује разговор Лизавете са трговцима, којима она обећава да ће доћи сутра, око седам сати – и тако ће Раскољников тачно сазнати да ће старица у то доба бити кући сама. Оно што је случајно чуо он схвата као казну – не старици, него себи! „Уђе у стан као да је на смрт осуђен.“

Управо за време тог сувишног и непотребног заобилажења десило се нешто што је потпуно уништило његову „вољу и слободу расуђивања“. То сувишно заобилажење за неколико минута је постало разлог сувишног и непотребног преокрета у његовом животу, који ће се протегнути на девет година; у магновењу уништена воља довешће га до деветогодишњег губитка слободе.

Ту чудну епизоду још чуднијом чине речи Порфирија Петровича у његовом последњем разјашњењу са

Родионом Романовичем: „Вас је Бог, можда, баш ту и чекао.“ Ето где се у најпунијем виду јавља сложени проблем слободе у „Злочину и казни“. Раскољникову је већ дато оно што лежи у темељу преображаја – осећај сопствене одговорности за читав свет. Он је у дубини својој већ Христос – и заобилажење које он чини да би се преображај десио у том смислу је апсолутно сувишно. Али код њега је, с друге стране, већ формирана теорија, плод уплашеног и неверујућег расуђивања; пратећи њу, на њеном темељу градећи свој животни пут, он ће се преобратити у биће много ужасније од Лужина. И зато се њему после молитве предлаже не пут – него избор пута: одрећи се од своје „проклете... маште“, коју ће он касније, после остваривања, назвати „промашајем“ – то јест грехом. Али – одрећи се не под принудом, него свесно и самостално. Или – изгубивши своју слободу, начинити тај потпуно сувишни и непотребни искорак, преживети у потпуности и дубински све последице ужасног решења да се као жртва принесе други, а не он сâм.

Учинивши погрешан избор, Раскољников се одриче своје слободе. Он дословно почиње да живи у механизованом свету, као да је крајичком одеће запао у точак огромне машине, која га вуче ко зна где. Починивши злочин, својевољно одабравши да поступи онако како диктирају околности, Раскољников сâм рађа читав низ узрочно-последичних веза. Постаје њихов роб, изгубивши могућност да делује по сопственој вољи. Његов живот постаје механички. (Због тога је и осећај времена и простора у роману веома мутан. Све око Раскољникова је унакажено његовим сопственим погрешним избором: и град, и ваздух, и вода, и боје...)

А што се тиче Порфирија Петровича, он је крајње интересантан баш с обзиром на своју блискост аутору. Занимљиво је већ и његово име, које се приближно може превести као „црвени камен“. Ту се можемо присетити аналогије са средњовековном алхемијом – постојало је учење да је црвени камен баш онај знаменити камен философа, који се појављује као резултат алхемијских напора. Он по легенди додиром исцељује човека и природу, дарује им вечни живот и изобиље. Философски камен – то и јесте личност на вишем степену свог развоја, о којој тако проницљиво говори Достојевски, личност која је досегла апсолутну самопреданост, да би и сви други постали такви.

У роману Порфирије Петрович себе назива „довршеним“ човеком. Да би изградио тај лик, Достојевски мајсторски користи реч која површно звучи као неки приговор (довршен – онај који се више не развија, који је замро), а у дубини се открива други, позитиван смисао, значењски веома обогаћен. Порфирије је довршен човек у смислу исхођења на виши степен развоја личности, који од сада не тражи ништа за себе, него се труди да помогне другоме. Управо зато је њему било суђено да помогне Раскољникову да стигне до свог преображаја.

У једном разговору с Родионом Романовичем Порфирије почиње да кокодаче. То, наравно, није случајно, јер код Достојевског ништа није случајно. Порфирије се носи с Раскољниковом као кокошка с јајетом. Јаје је симбол рађања новог живота. Порфирије Родиону постепено открива нови живот, подстиче га на промену ума – метаноју – на покајање које заиста радикално мења човеков живот. Притом, Достојевски недвосмислено показује да је гарант правилног одвијања тог

процеса – Господ Бог. Управо дејство више силе приметно регулише тај процес, задржавајући га у потребним границама.

У једном тренутку Порфирије одлучује да убрза читав процес, почиње да притиска Раскољникова, изнуђујући признање. Раскољников, међутим, још није сазрео, још није спреман за истинско и самостално покајање. Баш тада у иследничку собу упада молер Миколка и виче: „Ја сам убица!“ За Раскољникова је то спас од неосмишљеног, изнуђеног признања, које би му нанело непоправљиву штету, а Порфирије се зауставља и концентрише на несрећног Миколку, остављајући Раскољникова да „сазрева“. А кад је Родион Романович већ спреман, кад више не може а да се не покаје, Порфирије га доводи до краја, до коначне трансформације. Црвени камен преображава метал у злато, зато што је сваки други метал у ствари повређено, болесно, недовршено злато. У том смислу можемо рећи да Порфирије Петровић наступа у име Достојевског. Он ствара онаквог Раскољникова каквог је замислио сâм Фјодор Михајлович.

На крају, подсетимо се да је Достојевски човек који је четири године читао једну књигу. Жена декабристе Фонвизина пре самог одласка на робију поклонила му је Јеванђеље. Зашто је то важно? Шта нам то говори о руском генију? Хришћанство на изванредан начин јесте „слаба“ религија: „окрени други образ“, „љуби непријатеља свога“, „раздај сву имовину“. Уместо да докаже да је у праву, разгонећи Римљане, Исус Христос добровољно прихвата мученичку смрт (што му сународници до данас нису опростили). Бити хришћанин – то је дуго времена значило испасти из социјалног контекста, осудити себе на неуспех, „лузерство“, и

вероватно смрт. Па и у наше време то подразумева одрицање од многих животних задовољстава. И ето, баш та „слаба“ религија – „не од овога света“ – освојила је планету и траје више од две хиљаде година. Како је то могуће? А Фјодор Михајлович? Многима неразумљив, а онима којима је разумљив често тежак и дубоко стран, или драг, бесконачно драг – али „није од овога света“. Нервозан, дрзак, болестан, са многим слабостима, пишући увек у журби – не толико за новац, колико за повратак следећег дуга. А неизбледи и недостижни ауторитет. За душу. Не од овога света.

ПАВЛЕ БОТИЋ: ОДЛАЗАК ДОСТОЈЕВСКОВОГ КИРИЛОВА⁴

„У читавој светској књижевности није створен ниједан лик хришћанина. Колико светским писцима полази за руком да дају рељефно, сочно и истинито типове злочинаца, толико су им бледи и беживотни ликови хришћана...”

Архимандрит Рафаил Карелин

Романескна књижевност Фјодора Михајловича Достојевског темељи се на антихеројима. На тзв. негативним јунацима који свестрано и до крајности развијају хуманистичку веру у човека уморног и натовареног гресима. Фарисејска љубопитљивост антропоцентричне европске књижевности и демонска радозналост Достојевских човекобогова, не одговарају на питање искушења човековог битија. А прво и последње искушење човековог битисања под Сунцем јесте питање смисла људског постојања. Све Европине уметничке и философске, медицинске и математичке, друштвене и хуманистичке, природне и техничко-технолошке науке⁵

⁴ Прва верзија рада објављена је у научном часопису *Култура* *Јоласа*, 2019, Нови Сад, бр. 40, год. XVI, 459-471.

⁵ „Европски папа је људска похот за влашћу. Европски Лутер – људска решеност да се све објасни својом памећу. Папа као владар света и научник као владар света. То је Европа у суштини својој, битно и историјски. Једно означава бацање човечанства у воду. А обоје – одвајање човека од Бога. Јер једно значи негирање вере, а друго негирање Цркве Христове... Папизам се служи политиком, јер тако се само долази до власти. Лутеранизам се служи философијом и науком, јер тако мисле доћи до памети. Тако је похот дигла раг против памети и памет против похоти. То је нова вавилонска кула, то је Европа. Али је у наше време устало ново покољење европско, које је венчало похот и памет у атеизму, а одбацило Папу и Лутера.“ (Свети Николај Жички и Охридски 2001, 846).

и сви еуклидовски умови унутар романескног корпуса Фјодора Михайловича Достојевског, не одговарају на питање личносног осмишљења човекове егзистенције на Земљи. Разлог томе је њихово рационално тумачење надрационалне сврховитости човекове личности са становишта простора, времена и материјалног прогреса, док јеванђелско становиште Тројичне Вечности одбацују.⁶ Само Богочовек који је Пут, Истина и Живот,⁷ својим Оваплоћењем и Васкрсењем открива тајну човековог обожења као први и последњи човек смисао на уском путу спасења.

Антихероји Достојевског исповедају веру у човека који не може објаснити и разумети себе собом и који сам собом не може да се превазиђе.⁸ Негативним последицама метафизичког обожавања пале људске природе која би сву творевину и самог човека самовољно

⁶ „... Савремени људи су сувише заволели земљу, овај свет, заволели живот свој у свету овом, заволели своју делатност на земљи, своје пало стање, своје богатство, своју 'духовну' културу, своје уметности и свој 'прогрес', зарили су се у земљу, уживели се у овај свет. Друго: човечији ум је постао рационалистички, човек је навикао да мисли само у категоријама простора и времена. Све што се налази изван граница видљивог света не уклапа се у појмове савременог човека. Да бисмо разумели, односно поверовали на реч у истине стварно духовне, неопходно је да прекорачимо своје уобичајено мишљење, да се предамо и покоримо вери, да се изменимо, да се узвисимо умом и као да изађемо из ума. Али то је за рационалисту – безумље.“ (Архимандрит Лазар Абашидзе 2008, 229-230).

⁷ „Рече му Тома: Господе, не знамо куда идеш; и како можемо знати пут? Исус му рече: ја сам пут и истина и живот; нико не долази Оцу осим кроз мене.“ (*Јован*, 14, 5-6).

⁸ „Јер не смијемо себе убрајати или сравњивати са некима који сами себе хвале; али они кад сами себе собом мјере, и сами себе са собом пореде, неразумни су.“ (*2. Кор.* 10, 12).

вредновала оцем лажи,⁹ а не Тројичним Богом, Достојевски се кохерентно бави у сваком свом роману.

Типичан антихерој Достојевског бачен у људождерски организован свет, очајава. Страшна тајна нечитљивости света га разара, јер му значења света остају нечитљива, а смисао света му измиче. Стога се безумљем свога идолопоклонства буни. И не бори се крстом богопослушања против ђавола, већ страшћу ума бунтује против Бога.

Попут богопобуњених уметника злочина европске књижевности одевених у ђавола, и сви јунаци гносеолошког стваралаштва греха Ф. М. Достојевског се налазе у наглашеном философском стању богопобуњености.¹⁰

У Достојевском безбожном човеку осећамо адско присуство греха и смрти. Таквом човеку не могу помоћи ни закон, ни пророци. И тиме су проблеми антропологије људског зла и злочина постали опсесивна литерарна тема Достојевског. *Достојевски антихероји имају у себи неку несрећну магнетску силу, којом привлаче к себи све што је ужасно и ирагично у свету и вечности!*¹¹ Тиме, ђавопоклони човек Достојевског остаје непревазиђени философ духова зла и ненадмашни уметник злочина у светској књижевности.

⁹ „Вама је отац ђаво, и жеље оца својега хожете да чините; он бјеше човјекубица од почетка, и не стоји у истини, јер нема истине у њему; кад говори лаж своје говори, јер је он лажа и отац лажи.“ (*Јован* 8, 44).

¹⁰ „Гносеолошко стваралаштво греха многоструко се пројављује у философији, уметности, поезији, реторици, историји; једном речју, у свима вештинама и наукама, које стварају својим хамартизираним (огреховљеним, прим. П. Б.) гносеолошким оруђем грехоимани људи...“ (Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 60).

¹¹ Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 38-39.

Језик романа Достојевског није организован на класично схваћеној фабули. Језик Достојевскове романескне књижевности не изграђују уметнички објективирани искуства свезнајућег приповедача; белетризовани описи, ствари или вредности овога света; системи моде високог друштва; безлични аристократски стил или уређена грађанска стварност. Центар Достојевскових језичких и заветних романескних интересовања јесте човекова прображена или непреображена личност, која је односна или неодносна домостроју спасења Исуса Христа, Бога Цркве.¹²

У књижевности Ф. М. Достојевског готово да нема верски млаких јунака, док се, истовремено, у Достојевским грехоликим јунацима осећа дејство поднебесних ангела зла, упоредиво интензивније, него у грехоликим јунацима нововековне књижевности западног света. Само дубинским обезбожењем на источнословенски начин огреховљени Достојевски могао је писањем засведочити ђаводицеју уклетих руских човекобогова.¹³

¹² „Целог живота свог Достојевски је пророковао о Богочовеку и о преображају човека помоћу Богочовека. Као пророк и видилац, он је и човеково зло и човеково добро свео на њихове изворе: зло на ђавола, добро на Бога.“ (Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 418).

¹³ „Упоређен са Сатаном Достојевскога, Гетеов Мефистофел је пре библиотека, него оличење апсолутног зла и неућутног бунта против Бога – Сатана. Гете говори о Сатани, у Достојевског се осећа присуство Сатане и сатанског. Отуда неки сматрају Достојевског за ђавоносоца... То је истина, тужна истина. Али је исто тако истина и то, да је само као такав, Достојевски могао онако савршено познати тајну ђаволове природе, његову психологију, логику и методику. Само као такав, Достојевски је могао пронаћи да је ђаво једина сила која разара, руши и обезличује човекову личност. Само као такав, Достојевски је могао преко својих антихероја и твораца човекобога написати ђаводицеју какву не виде свет.“ (Нав. дело, 336).

Достојевски ђавотражитељи прогласивши себе апсолутом, апсолутизоваће и своје огреховљено сазнање, и искуство и ум до степена самообожавања. Штавише, и када не примају вечност логосности, они истовремено чине то непримање временим идолом свога прелашћеног самосазнања! Негативни јунаци у делу Достојевског нису свесни да човек мисли и сазнаје или Богом или ђаволом. И зато манично држе да управо они никада нису ђавовођени, већ да мисле, делају, уче или поучавају зловерјем свога прелашћеног ума. И ту почива романескна тајна ђаводицеје Достојевскога. Огреховљени Фјодор Михаилович Достојевски уметнички савршено сведочи постојање архистратига зла у својим романескним антихеројима, и то баш њиховим *одбијањем* да исповеде само постојање ђавола. У европској књижевности Достојевски остаје ненадмашан познавалац заводљивости ђавољег домостроја вечног погубљења човека. И то баш онога човека који је у својој првобитној гносеолошкој страсти одбијајући да призна егзистенцијалну стварност ђавола, свим самосазнањем својим, и свим мишљењем својим, и свим самоусавршавањем својим, и свом самосвешћу својом, и свом слободом својом, и свом правдом својим, и свом истинном својом пребрзо постао *ђавоиман*! Непризнавање ђавоље фактографије вечне смрти, води Достојевскове јунаке самовоље непризнавању Божије фактографије вечнога живота и хуманизму воље за моћ!¹⁴ На тај начин

¹⁴ Параболом Ивана Карамазова о Великом Инквизитору Достојевски пророчки указује на идеологију и злочине богоборачке етике и nihilisticke философије. Деведесетогошњи шпански кардинал, властохлепни Велики инквизитор, обраћа се Сину Очевома, Оваплоћеноме Христу Богу, гадаринским и богоубилачким речима Великог петка: „Јеси ли то Ти?”

се паклена врата ђавољих заповести над дезинтегрисаним човеком непризнавања неминовно отварају и такав човек не може, а да се не причешћује грехом као сопственим стваралачким начелом. Тиме теологија непризнавања остаје једина исповедна чињеница Достојевских верника у ђавола, који ће себи незасито измишљати занимања и стварати лажне богове.¹⁵

Прихватајући богословље првоврховног апостола Павла, Достојевски је искусио да сваки човек не ратује против тела и крви другог човека, већ против управитеља таме овога света, против поглаварстава злих духова преисподње.¹⁶ *Анализирајући душу Евроје до њених њраоснова Достојевски ошкрива да је њена ѡтајна – ђаво.*¹⁷

Јеси ли Ти?’ – Али, не добивши одговора, брзо додаје: – ‘Не одговарај, ћути! А и шта би Ти могао казати? И сувише добро знам шта ћеш Ти казати. И Ти немаш ни права да што додајеш ономе што си већ казао пре. Што си сад долазио да нам сметаш? Јер Ти си долазио да нам сметаш, то и сам знаш. А знаш ли шта ће бити сутра? Ја не знам ко си Ти, нити хоћу да знам: да ли си то баш Ти, или само слика Његова; али ја ћу Те већ сутра осудити, и спалићу Те на ломачи као најгорег јеретика, а овај исти народ који је данас љубио Твоје ноге, већ сутра ће, само на један знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око Твоје ломаче – знаш ли Ти то? Него, Ти то можда и знаш’; – додаде он у дубоком размишљању, ни на тренутак се не одвајајући погледом од свога Заробљеника...“ (Достојевски 1933, 165).

¹⁵ „Не можете пити чашу Господњу и чашу демонску; не можете учествовати у трпези Господњој и у трпези демонској.“ (1. Кор. 10, 21).

¹⁶ „Јер не ратујемо против крви и тијела, него против поглаварстава, и власти, и господара таме овога свијета, против духова злобе у поднебесју.“ (Еф. 6, 12)

¹⁷ Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 187.

Због свега наведеног, реализам ђаводицеје, и реализам пророчанске христочежње толико својствен унутрашњој структури Достојевских романа, негираће управо зловерни интелектуалци самосазнања, ослобођени од религиозних предрасуда и белетризовани професори сопственог мишљења.

II

Достојевсков Роман *Зли дуси* по свом језичком и духовном устројству није ни психолошки, ни друштвени, ни реалистични, већ роман дубоко новозаветни. Јер, јунаци овога новозаветног романа Достојевског се откривају или на сатанском путу човекобоштва, или на покајничком путу Богочовека.¹⁸

Зли дуси Достојевског пребивају у ђавоиманим људима настањеним у приградском месту Скворешњици, чија етимолошка значења упућују на симболику премештања, сеоба и одласка (именица Скворешњици на руском језику означава обитавалиште птица селица). Од Бога одлазећим јунацима *Злих духова* потсмехује се паклена цивилизација, која не признаје Тројичну ре-

¹⁸ Степан Трофимович у љубави исповеда вечност Тројичног Бога, исповедајући тиме бесмртност душе људске: „... За мене је Бог потребан већ и зато што је то једино биће које се може вечно волети... Бесмртност моје душе потребна је већ и зато што Бог неће учинити неправду да сасвим угаси пламен љубави према Њему, кад се она у мом срцу већ једном запалила. А шта је веће од љубави? Љубав је виша од постојања; па како једно биће може да се не погне пред њом? Ако сам Га заволео и обрадовао се својој љубави – може ли бити да Он и мене и радост моју угаси и да нас претвори у ништа? Ако постоји Бог, онда сам и ја бесмртан!“ (Достојевски 1959, 826-827).

алност старију од времена. Антихероји *Злих духова* обзидани су механичком цивилизацијом такмичења, материјалних интереса или напретка. Они деперсонализују првосаздану боголикоост сопствене душе и скрнавe образ Божији у себи, не окусивши Тројичну тајну Царства Божијег скривеног у нутрини бића човековог.¹⁹

Ђавомислени људи у роману *Зли дуси* не верују у Светост и молитвено заступништво Пресвете Богородице и Светитеља пред васкрслим Господом. Зато христорашством решавају (за њих неподношљив и нерешив) проблем свељудске несавршености и недокршености. Ту се несмирени антихероји непрестано саблажњују о Бога. За њих је Бог болест и пакао. *Ошуда сви хероји зла у Достојевском роману Зли дуси виде у злочину и греху – логику и суштинину свога живоића, и сваког живоића уошшће.*²⁰

Каинообразни ликови Достојевских *Злих духова* су неслободни, јер су самољубиво издвојени из Духовдане заједнице и постају сами себи довољни. Сви јунаци зловерја и у роману *Зли дуси* су потчињени греху, сви губе богочовечанско назначење сопствене личности и сви преносе центар људског бића из Бога у злодухе преисподње. Као такви они су личносно дезинтегрисани. И без равнотеже, а поремећени и преиспуњени очајањем, крећу у процес саморазарања кроз самообожење, убиство или самоубиство.

¹⁹ „А упитан од фарисеја, када ће доћи Царство Божије, он им одговори и рече: Царство Божије не долази на видљив начин. Нити ће се рећи: Ево га овдје, или ено га ондје; јер гле, Царство Божије унутра је у вама.“ (*Лк. 17, 20-21*).

²⁰ Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 329.

III

Један од најбесомучнијих јунака у ђавоносном корпусу *Злих Духова* Ф. М. Достојевског могао би бити грађевински инжењер Кирилов. Мртвоумни Кирилов, *подвижник Сајане*, у *Злим дусима* представља измучену синтезу језе, противречности и самовоље.²¹ Кириловљевом ђавопоседнутом духу песимистичке противречности нису дорасли ни Ориген, ни Арије, ни Несторије, ни Евномије Кизички, ни Тома Аквински, ни Мартин Лутер, ни Карл Маркс, ни Ернест Ренан, ни Фридрих Ниче, ни Артур Шопенхауер, ни Сигмунд Фројд, ...

Грехом обезбожени Кирилов негодује против Бога реториком парадокса: *Бог не постоји, али њега има*,²² постављајући тако космос расцепа унутар саме човекове личности за њен крајеугаони камен! Кирилов као интелектуални злодух, живи животом смрти, јер на уметнички успео начин успева да умртви човеково осећање личне бесмртности. Умртвљење осећања личне бесмртности начинило је од Кирилова човекобога.

²¹ „Човек је досад зато и био несрећан и кукаван што се бојао да објави најглавнију тачку своје воље и показивао је своју вољу из прикрајка, као ђак... Али ја објављујем слободну вољу и дужан сам уверити да не верујем. Ја ћу почети и довршити, и отворити врата. И спашћу. Спас ће бити за људе само то, то једино за све људе, и будући нараштаји биће већ физички препорођени; јер у садашњем физичком облику, колико сам ја мислио човек не може да буде без досадашњег Бога никако. Ја сам три године тражио атрибут мог божанства – то је Слободна воља! То је све чиме ја у главној тачки могу показати непокретност о нову страшну слободу своју.“ (Достојевски 1959, 776).

²² Нав. дело, 141.

Кирилов признаје да га Бог непрестано мучи,²³ и да стога једини пут људског ослобођења од метафизичког бола и некорисног страдања, може бити човеков *одлазак* од мучитељног Бога.²⁴ Овакав Кириловљев бунт блудног (залуталог) сина против Превечног Оца,²⁵ подразумева и Божији *одлазак* од човека. Кириловљево гадаринско *проиштеривање* Тројичног Бога Цркве из људске природе, из створеног света, из времена и историје,²⁶ означава почетак и крај његове лажне слободе. Плод овакве слободе јесте Кириловљева уобразиља земаљске и световне вечности (*Зли дуси*, 289), која од времена и твари не види Вечност и не осећа Творца.

Оваплоћење Кириловљеве побуне против Бога јесте човекобоштво²⁷ осмишљено сатанским правом на

²³ „Мене је Бог целога живота мучио...“ (Исто, 142-143).

²⁴ Са Шатовим Кирилов одлази у Сједињене Америчке Државе како би се „личним искуством упознао са стањем човека у најтежим условима“. (Исто, 169-170).

²⁵ Види јеванђелску параболу о „Блудном сину“, *Лк.* 15, 11-32.

²⁶ Види „Јеванђеље о спасењу човека и пропасти свиња“, *Лк.* 8, 26-39. Кирилов исповеда хуманизам неверовања у Бога, јеретички богословствујући: „Ја сам дужан да објавим неверовање у Бога – рече Кирилов ходајући по соби. – За мене узвишеније идеје нема до да Бог не постоји. За мене говори сва људска историја... Слушај велику идеју: Био је на земљи један дан, а у средини земље стајала су три крста. Један на крсту је веровао толико да рече другом: 'Данас ћеш бити са мном у рају'. Сврши се дан, оба умреше, одоше, и не нађоше нити рај, нити ускрснуће. Не обистини се казано обећање. Слушај: Овај човек био је већи од свију на земљи, сачињавао оно зашто она треба да живи. Цела планета и све што је на њој без тога човека је – само лудило. Таквог човека није било ни пре, ни после њега, никад, а чудо је било. У томе и јест чудо што није било и неће бити таквога, никад.“ (Достојевски 1959, 774-775).

²⁷ „Ко буде људе научно да су сви добри, тај ће довршити свет... Он ће доћи и његово ће име бити човекобог“ (Достојевски 1959, 291).

грех. Кирилов стваралачким импулсима грехопале мистике човекобоштва постаје антихерој, коме је све свеједно: „Нико не може друкчије судити него по себи – одговори он (Кирилов, прим. П. Б.) и поцрвене. Сва слобода биће тада кад буде свеједно живети или неживети. Ето то је свему сврха. Живот је бол, живот је страх и човек је несрећан. Данас је све бол и страх. Данас човек воли живот, зато што воли бол и страх. И тако је учињено. Живот се сад даје за бол и страх – у том је сва обмана. Данас човек још није онај човек. Биће нов човек, срећан и поносит. Коме буде свеједно: – живео или неживео, тај биће нов човек. Ко победи бол и страх, тај ће бити бог. А овај Бог неће бити.“²⁸

Пре Камијеве философије апсурда Кирилов Достојевског промовише и сведочи теологију апсурда,²⁹ која се темељи на епистеми свеједности, чији садржај може бити само неосетљивост, малодушје и равнодушност, као последица неиспуњавања две највеће јеванђелске заповести: заповести о покајничкој љубави према Богу и заповести о саможртвеној љубави према ближњима.³⁰ Одлазећи од Божије воље, антијунак Кирилов прима у себе зле духове поднебесја, који га причешћују слепилом ада. Стога Кирилов *своја* убеђења, тумачења, *своју* самовољу или *своје* високоумље доживљава као једину и обавезујућу истину!

²⁸ Нав. дело, 141.

²⁹ Кирилов упорно афирмише теологију апсурда: „Сазнати да нема Бога, а не сазнати да се у тај исти час сам постаје Бог – то је апсурд...“ (Исто, 775).

³⁰ *Мтш.* 22, 37 и 39; *Мк.* 12, 30-31.

Отуда се неминовно сједињује са злом и грехом, који га одводе у личносно растројство и у анархију.³¹ Апологијом греха роман *Зли дуси* траје као најужаснији легион побуне творевине против Творца у богозаборавној ризници светске књижевности, будући да су побуњени протагонисти овога романа *деца ђавоља*.³²

³¹ „У овом роману (*Зли дуси*, прим. П. Б.) Достојевски са драматичном потресношћу приказује и са поражавајућом убедљивошћу показује како атеизам и анархизам, као микроби беснила, смрти и уништавања, заражују људску природу, овлађују њоме, доводе ум до безумља, душу до лудила, личност до уништења. Једном речју, како од људи стварају зле духове, бесове и од хероја антихероје. Сви злодуси раде на социјализацији зла анархистички безначаљно и атеистички неустрашиво. Као да је њихов позив и њихова мисија: бити зао до беснила и ширити зло док све и сва не захвати и завитла свеопште беснило.“ (Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 332).

³² Поред Кирилова и Николаја Ставрогина („верујем у нечи-стог духа, верујем канонски, верујем у *личности* нечистог духа, а не у алегорију“, Достојевски 1959, 518) један од највернијих проповедника мортофилије греха и ђавопоклонства у *Злим дусима* свакако је и убица Шатова, Петар Степанович Верховенски: „Па ја сам обмањивач, а не социјалист, ха, ха! Слушајте, све сам их ја пребројао: наставник, који се са децом смеје њиховоме Богу и њиховој колевци – већ је наш. Адвокат који образованог убицу брани тиме што је убица просвећенији од своје жртве и зато, да би дошао до новача, морао је да убија – и он је наш. Ђаци који убијају мужика да би претрпели и познали мучно осећање – наши су. Поротници који сваког кривца оправдавају – наши су. Државни тужилац који на суду дршће што није доста либералан – наш је, наш. Администратори, књижевници – о, наших је много, страховито много, само они и сами не знају да су наши... Ми ћемо прокламовати рушење... зашто, зашто је та идејца тако чаробна! Али треба, треба кошчице мало пригњечити. Ми ћемо паљевине прокламовати... Пустићемо легенде...“

Своје богопротивљење Кирилов опсенарски претвара у идола пред којим сазнајно метанише, при чему је Кириловљев зловерни бунт против Тројичног Бога, једина збиља апсурдне теологије којом се поробио. Да би се поверовало у човекобоштво Кириловљеве апсурдне теологије свеједности, неопходна је рационалистичка вера у ђавола и озакоњено искуство злочина. Јер, Кирилов је у стању да своју душу, вољу и ум држи искључиво у сфери таме и у власти непролазне смрти! Неодносан Тројичном Богу, Кирилов као подвижник демона солипсизма оправдава и доказује себе собом. Имајући своје *биће у небићу* Кирилов страшни проблем смисла и сврхе људског постојања решава демонизмом духовног и физичког самоубиства:

„Сваки ко хоће што је прво и главно, слободу, тај мора смети да се убије. Ко сме себе убити тај сазнаје тајну обмане. Даље нема слободе; ту је све, а даље нема ништа. Ко сме себе убити, тај је бог. Сада сваки може учинити да Бога не буде, и ништа не буде. Али нико још ни једанпут није учинио... Ко се убије само ради тога да страх убије, тај ће одмах постати бог.“³³

Епилог Кириловљеве богоостављености јесте најтежи, и једини неопростиви грех: самоубиство.³⁴ Кири-

За то ће бити згодна свака шугава 'дружина'. Ја ћу вам баш у тим дружинама наћи таквих ловаца који ће на сваки пуцањ поћи, па ће још и захвални бити на учињеној почаст. Дакле, почеће буна! Настаће такво љуљање какво свет још није запамтио!... Замрачиће се Русија, заплакаће земља за старим боговима...“ (Нав. дело, 506-508).

³³ Исто, 142.

³⁴ „Самоубиство је – најтежи грех! Онај ко га почини, лишио је себе покајања и сваке наде на спасење. Света Црква не савршава никакав помен за њега, не удостојава га опела и погребна на хришћанском гробљу.“ (Свети Игњатије Брјанчанинов 2008, 59).

лов из гадаринског гроба свога безумља разоваплоћује Богочовека у себи, и наставља да се храни сујетом ђавоље неправде. Стрпљиво изгонећи Бога из себе, блудник ђавола, Кирилов, следи логику првог самоубице (ђавола) и његових поднебесних војинстава, тако што гордоумно прима и шаље сатанске заповести синовима човечијим. Ђавољи и Кириловљев ум су сједињени у једномислије, до те мере да Кирилов искључиво верује сопственом богоборачком разуму, *који га је целог ѓрогуџао*.³⁵ Кириловљево упорно и самоуверено богословље безумља доводи га до савршавања чина самоубиства, које открива силу заводљивости и демонско лукавство тајне безакоња:

„Уз зид, према прозорима, десно од врата, био је орман. Десно од ормана, у кућу што га чини зид са орманом, стајао је Кирилов и стајао страховито необично – непомичан, исправљен, руку спуштених низ бедра, издигнуте главе и затиљком чврсто приљубљен уз зид, сасвим у углу и, како се чинило, са жељом да се сав притаји и ишчезне. По свим знацима рекло би се да се сакрио, али се у то некако није могло веровати. Петар Степанович стаде мало укусо од кућа, да може да види само истакнутије делове фигуре. Још никако није смео да се покрене улево, па да Кирилова добро види и да разуме загонетку. Срце му јако залупа... Одједанпут, њега опхрва потпуно беснило; он се оте са свог места, викну и, лупајући ногама, јаросно јурну ка страшном месту. Затим се деси нешто толико необично, и тако брзо, да Петар Степановић ни после није никако могао ни како тако да среди своја осећања. Једва што се дотаче Кирилова, овај хитро погну главу

³⁵ Исто, 776.

и главом му изби свећу из руке; свећњак са звуком паде на патос, а свећа се угаси. У исти мах Верховенски осети јак бол у малом прсту леве руке. Он дрекну; и, сећа се само толико, чим Кирилов паде на њега и уједе га за прст, он га, ван сваке присебности, трипут из све снаге удари револвером по глави. Напоследку, отрже прст и суновратице јуриша да побегне из куће, тражећи пут кроз помрчину... Поред ормана, на истом месту где је револвером ударио Кирилова кад га је овај ујео, он се изненада опет сети свог прста и у исти мах осети готово неиздржљив бол у њему. Стисну зубе па како-тако упали остатак свеће, опет га стави у свећњак и погледа унаоколо. Код отвореног окна лежао је леш Кирилова, окренут ногама десном углу собе. Метак је пробио десну слепоочницу, а зрно пробило лобању скроз и изашло на леву страну. Видели су се распрскана крв и мозак. Револвер је остао у самоубичиној руци, рука је пала на патос. Смрт је морала настати тренутно.³⁶

Самоубиство је једини могући излаз човеку који је од ђавола злостављан и заробљен. Оденовши се у ђавола и опивши се грехом, Кирилов следује ритуалу сатанског чинодејства над самим собом, и сведочи силу ђавоље превласти над човеком без Бога. Испуњавајући самоубилачке заповести сатанске мистике Кирилов као *ђавоља радионица* обавља страшни суд над Христом.

³⁶ Исто, 781-783.

IV

Први одлазак Кирилова од Тројичног Бога унутар романа *Зли дуси* Ф. М. Достојевског одлазак је у далеку деперсонализујућу земљу своје самовоље. Кириловљево слободоумно протеривање Бога из човека, историје и света други је, гадарински, Кириловљев самоубилачки одлазак. Између другог и трећег одласка Кириловљевог стоји космичка језа његовог битија.

Злодуси у *Злим дусима* по својој чулној мудрости не знају шта се има десити на крају времена. А то је садржај трећег њиховог и трећег Кириловљевог пресудног одласка, који је у Достојевском роману о руским злодусима умногоме прећутан! А прећутан је због тога што у роману *Зли дуси*, нема христовођеног подвижника: испостника, отшелника, столпника или схимника!³⁷

Трећи одлазак свих антихероја у Достојевским *Злим дусима*, самим тим и Кирилова, условљен је *Другим Доласком* Сина Човечијег, када милост Божија буде уступила реч Безгрешној Правди Божијој. О овоме догађају говори нам Господ кроз *Свeй̑о Јеванђеље*

³⁷ „Што се тиче Достојевског, он је као звоно, које зове у Цркву, али као звоно, које стоји поред њених врата. Он не разуме Цркву, због тога што њен живот, није његов живот. Достојевски као да је изговорио потресни монолог, буквално трагедију на сцени, пред светом који је одступио од Бога; он је приказао атеизам као бездан, у коме човечанство гине, приказао је хорсокаке и противречности њему савремене културе. Али када је било потребно да нађе алтернативу за тај морални хаос у лику хришћанског подвижника, његов велики таленат се претварао од сјајне звезде у ноћну лампу, која је светлукала и гасила се.“ (Архимандрит Рафаил Карелин 2014, 132).

їо Майїеју и кроз светоотачки *Никео-цариградски Символ вере*.

Други Христов долазак са ангелима Слава је победиоца над Сатаном, светом, грехом и смрћу. Други долазак Христов испуњава Свеистину богочовечанске Мисије по којој се неће сви људи спасити вечне смрти, иако чињеница Оваплоћења Сина Божијег призива све људе на спасење покајањем. Тако нам и сведочи сам Спаситељ преко Светог јеванђелисте Матеја:

„А када дође Син Човечији у слави својој и сви свети анђели са Њим, тада ће сјести на пријесто славе своје. И сабраће се пред Њим сви народи, и разлучиће их једне од других као пастир што разлучује овце од јаради. И поставиће овце са десне стране себи, а јарад са лијеве. Тада ће рећи Цар онима што му стоје са десне стране: Ходите благословени Оца мојега; примите Царство које вам је припремљено од постања свијета. Јер огладњех, и дадoste ми да једем; ожедњех, и напојисте ме; странац бијах, и примисте ме; Наг бијах, и одјенусте ме; болестан бијах, и посјетисте ме; у тамници бијах, и дођосте ми... Тада ће рећи и онима што му стоје с лијеве стране: Идите од мене, проклети, у огањ вјечни који је припремљен ђаволу и анђелима његовим. Јер огладњех, и не дадoste ми да једем; ожедњех, и не напојисте ме; Странац бијах, и не примисте ме; наг бијах, и не одјенусте ме; болестан и у тамници бијах, и не посјетисте ме.“³⁸

Значења ове јеванђелске перикопе откривају нам место Кириловљевог трећег, последњег одласка. Матејеве благовестне речи о Другом Доласку Христовом казују нам, поред осталог, да ће људи који гладнога

³⁸ *Мтї.* 25, 31-46.

човека нахране, жеднога напоје, који одену голога, обиђу болеснога и утамниченога, који гостољубиво приме странца, заправо милошћу својом примити Господа, и да ће тога ради бити милошћу Божијом помиловани. Али, *Бог нишћиа не ѿошребује за Себе од нас!*³⁹

Дубљи, духовни смисао Матејевих богонадахнутих речи, према богооткривеној омилији Светога Николаја Жичког и Охридског односи се на Христа у нама самима:

„У свакој светлој мисли ума нашег, у сваком племенитом осећају срца нашег, и у свакој благородној тежњи душе наше ка остварењу добра пројављује се Христос у нама силом Духа Светога. Све те светле мисли, племените осећаје и благородне тежње Он назива малом, или најмањом браћом својом. Он их тако назива зато, што су они у нама у незнатној мањини према огромном пољу светског талоба и зла у нама. Ако ум наш гладни за Богом, и ми га нахранимо, нахранили смо Христа у себи; ако ли је срце наше голо од сваке доброте и племенитости Божје, и ми га оденемо, оденули смо Христа у себи; ако ли је душа наша болесна и у тамници нашег злог бића, наших злих дела, и ми је се сетимо и обиђемо, обишли смо Христа у себи. Једном речју, ако онај други човек у нама, који је негда заузимао првенство и који представља праведника, потиштеног и пониженог од злог човека у нама или грешника, и ми му дамо заштите, заштитили смо Христа у себи. Мален је, премален тај праведник у нама, голем је преголем тај грешник у нама. Но, онај праведник у нама јесте малени брат Христов, а овај грешник у нама јесте голијатски противник Христов.“⁴⁰

³⁹ Свети Николај Жички и Охридски 2001, 87.

⁴⁰ Нав. дело, 87-88.

Потчињене злим дусима згрчене душе свих антихероја Достојевског тамнују, гладују, жеђују и болују без Васкрслога Христа. Кириловљева богоодрицателна душа ништа духовно не види, па ни то да на крају времена долази Страшни Суд Господњи. Страшни Суд вечно мучитељне смрти или Страшни Суд пуноће вечнога живота.

Погубљена грехом Кириловљева самовољна личност не прима Христа, не следује Вољи Божијој и не признаје реалност Царства небеског.⁴¹ Зато је Кирилов покушао да се освети Богу најпре духовним, а потом и физичким самоубиством.

Предавши целог себе вољи човекоубице, Кирилов *подвижник Саїане*, не може сачувати ођавољену душу своју без Спаситеља и без *Јеванђеља*.⁴² Вечно мртвом Кирилову злодух греха остаје једина стварност у оба света. Зато ће човекољубиви Господ казнити Ки-

⁴¹ „Демон не може да влада хришћанима, јер после крштења Сам Христос невидљиво обитава у човеку и у срцу његовом царује благодаћу Цркви је обећано Царство небеско. Она је предворје небеског Царства, као порта пред вратима небеског Храма. Црква је поље благодати ван које човек не може да се сједини са Богом. Онај ко није у Цркви остаје са својом неисцељеном греховном природом, а грех је центрифугална сила. Значи, онај ко није у Цркви, дубоко је у својој души против Цркве. Само благодат крштења и причешћа могу силе таме истерати из човековог срца и свргнути сатану са престола душе. Али хуманисти сматрају да то човек може и сам да уради и да само треба да засуче рукаве... Спасење личности немогуће је без Спаситељевог искупљења људске природе, а без човекове воље немогуће је општење са благодаћу. У томе и јесте тајна спасења.” (Карелин 2014, 13-14).

⁴² „Јер, ко хоће живот свој да сачува, изгубиће га, а ко изгуби живот свој мене ради и Јеванђеља, онај ће га сачувати. Јер каква је корист човјеку ако задобије сав свијет, а души својој науди? ” (Мк. 8, 35-36).

рилова надвременим проклетством. Кирилов наслеђује леву реалност вечнога огња, намењену христовонитељима и побуњеним, злим дусима преисподње. То је уједно крајња дестинација трећег Кириловљевог одласка и крајња дестинација свих Достојевских грехоиманих антихероја.

А Праведна Вечност приправљена је богоусиновљеној деци Тројичној од постања света!

МАРКО С. МАРКОВИЋ: СРПСКА АПОКАЛИПСА ПО Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОМ

Све доскора, Срби су били уверени да нема разлике између поступака једног народа и моралног става појединих личности. У њиховим очима, једна држава може бити поштена или непоштена, као сваки човек. Отуда склоност Срба да држање својих негдашњих Савезника и пријатељски расположених нација данас протумаче као издају. Међутим, очигледно је да би већ само проучавање српске историје XIX столећа било довољно да открије праву стратегију и тактику западних сила, у чијем макијавелизму не може бити места ни за какву „верност“ или „пријатељство“. Крајњи циљеви „Великих“ су егоистични и увек остају исти, док су Срби час искоришћени као „савезници“, час осуђени да буду уништени, сходно практичним потребама у датој ситуацији. Али Срби то нису могли да увиде, јер су починили другу фаталну грешку, свдећи свој видокруг на догађаје из XX века. Верни успоменама из прохујалих светских ратова, они су престали да се користе својим вековним искуством, осиромашили су сопствену националну свест и почели да историјске изузетке тумаче као правило.

Може се онда замислити какво изненађење очекује савременог Србина кад из своје библиотеке извади и поново прочита „*Личев дневник*“ Фјодора Михаиловича Достојевског. Тај руски геније нехотице отвара Србима очи и лечи их од горњих заблуда. Све је ту

објашњено и нашем човеку приступачно, као да је намењено данашњим поколењима. “Пишчев дневник” је писан углавном седамдесетих година прошлог века, за време руско-турских и српско-турских ратова. Сличност тадашњих догађаја на Балкану са српском драмом којој присуствујемо од Другог светског рата на овамо, нарочито почев од 1991. године, је запањујућа. У највећем броју случајева, анализа Достојевског се може применити на наше прилике. Да је хтео да буде пророк српске судбине у наступајућем веку, писац не би могао изрећи праведнији суд. С том разликом, што је Србија тада могла рачунати на подршку Русије, док се у наше време више ни на њу не може ослонити. Из тог разлога, треба стално имати у виду да су, својевремено, Русија и Србија, духовно и политички, углавном припадале истом „блоку“, да је у то доба постојала словенска солидарност, те да се речи Достојевског односно Русије могу често применити на Србију и обратно.

Прошлост и садашњост у светлу историје

Оно што је Достојевског највише саблажњавало, то је равнодушност Запада према удесу хришћанских и превасходно словенских народа под Турцима. Поготову кад се та равнодушност претворила у политички цинизам и када, руковођене тим цинизмом, западне силе нису оклевалe да стану на страну Турака против хришћана. Утолико пре, што је идеал Достојевског био, *„ослободити Православље и Хришћанство од муслиманског варварства и западне јеретичности“*, јер је осуђивао прећутни макијавелистички принцип за-

падних сила да „оно што је подло од стране једне личности премудро од стране једне државе“. Стога се згражао запажајући: „*Мал 'ије не, сва Европа се заљубила у Турке*“. Јер је наслућивао смисао тог преокрета: „Европа бодри турски фанатизам и спрема се да нас удари с леђа“.

Европска заљубљеност у Турке ишла је напоредо са презиром према словенским народима. Достојевског је, природно, пре свега болело неразумевање које су у Европи сретали Руси: „*Неће да ипроуче народ који мрзе и кога се боје*“... „*Сањају да нас све унишће*“. Али, вероватно, није га мање узбудило откриће да су ти исти Европљани, „који су викали против ропства, који су укинули трговину црнцима, уништили деспотизам и прогласили човекова права“, пристали да посматрају скрштених руку како „дивља, гнусна муслиманска хорда заклетих непријатеља цивилизације“ уништава милионе несрећних хришћана. „Европа чека кад ће све те стенице бити уништене и прави се да не чује њихове вапаје“. Зар је то заиста била „последња реч цивилизације“? Шта би тек рекао Достојевски да је могао видети ужурбаност са којом ће, сто двадесет година касније, Запад признати Босну и Херцеговину, прву панисламистичку државу у Европи, предајући српску „мањину“ муслиманима на милост и немилост, као што је спреман да им сутра жртвује и Србе на Косову?

Свирепост реалне политике не искључује покушај да се она морално оправда. Напротив, што су њене намере нечовечије, то њен вид мора бити племенитији. „*Лаж се сјасава лажју*“ сажима Достојевски и приказује начин на који је западна пропаганда, већ тада, покушала да своју издају Хришћанства покрије клеветамa против Срба и Руса. У тим маневрима и

подметањима је предњачио *бриџански премијер* Дизраели – лорд Биконсфилд. Да би компромитовао руску интервенцију у корист балканских народа, Дизраели, који је тобож располагао „тајним документима“, је оптуживао Русе да су у Турску послали све своје „рушилачке елементе“ – „социјалисте, комунисте и комунаре“ – те да постоји опасност да се ти револуционари у отоманском царству оснаже. Но поред Руса, требало је окаљати и саме Србе, па је Дизраели похитао да представи *српску објаву раџа Турцима као 'нечасни њосџуџак', а српску борбу за ослобођење као 'нечасни раџ'*. „Хоће према нама да изазову општу мржњу“, јадао се тада Достојевски. Под утицајем Дизраелијеве кампање, ствара се утисак да су патње Срба и других поробљених народа обичне измишљотине и провокације: „... У Европи оспоравају факта, поричу их пред народним парламентима, не верују, праве се да не верују. Сваки од тих народних вођа у себи зна да је то истина, а опет једни друге обмањују: да то није истина, да се то није десило, да су они сами (тј. хришћани) побили својих шездесет хиљада Бугара, само да би оптужили Турке“. Баш као кад у наше дане јавно жигошу Србе и распињу их на крст пред целим светом, а у зоолошком врту муслимани бацају невину српску децу лавовима у чељуст.

Достојевски покушава да пронађе неко рационално објашњење те моралне наказности и наслућује да би посреди могло бити смртно непријатељство Европе против Словена: „*Евроџа је неџријџиџељ словенског јединџива*“, док је „*одбрана Словена мисџја Русије*“. Несумњиво да би се „Европа разнежила према балканским народима, кад би почели да мрзе Русију“. Достојевски увиђа да постоје дубљи разлози те европске

мржње, али сматра да је она нашла свој највернији политички израз у савезу римокатолицизма са социјализмом. На једном месту у „Дневнику“, он говори о *католичкој „свештој завери“* и види у *социјалистичком „чудовишћу“* *чедо католицизма који је „продао Христа за земаљско царство“*. О томе би се могло дуго дискутовати. Но, у сваком случају, посреди је била међународна урота. Према томе, не само да Европа није притекла у помоћ хришћанима под турском влашћу него је пресуду над Србима и балканским народима изрекла пре сваког суда и саслушања. А зар нас то не подсећа на извесну „мировну конференцију“, где су Срби недавно били означени као кривци још пре почетка дебате?

Предзнаци Апокалипсе

Као један од најпобожнијих људи међу руским писцима, Достојевски се није могао задовољити искључиво политичким објашњењем европског злочина над Србима и тражио је његове духовне корене. У тој перспективи, размишљања Достојевског су одмах добила апокалиптички карактер. Није ли некада Нерон свалио на хришћане кривицу за пожар Рима, као Дизраели на Србе одговорност за рат са Турцима? Очеvidно је да су обојица били прожети ђаволским духом који је надрастао њихову личност. На страницама „Пишчевог дневника“ реч је о „*злом духу*“ који „*друшћеву доноси нову антихришћанску веру, шобож нова морална начела; уверава да може изнова да сагради свешћ, да све људе начини једнаким и срећним, и заувек доврши Вавилонску кулу, и остављајући њен*

камен темељац“. Нема сумње да Достојевски ту мисли на апокалиптичке звери и на антихриста, јер, како сам каже, види да већ многи у Европи „озбиљно прихватају антихриста као Христа“. А у атмосфери Откровења по Јовану, неизбежна је и помисао на крај света. Достојевски не сматра да је то обавезан исход актуелних догађаја, јер је крај света један а антихриста много, али зато може се десити да Антихрист који је пред нама буде онај последњи. Појава антихриста је увек предзнак Апокалипсе и праобраз краја света, али антихрист је представник ђаволске силе која војује противу Христа кроз читаву историју Цркве. Први хришћани су у Нерону с правом препознали антихриста, па ипак због тога није наступио смак света, као што се ни смрћу Нероновом човечанство није ослободило будућих антихриста, било да су они носили име Маркса или Дизраелија.

Откровење по Јовану је хришћанска философија историје, али само пророку је дато да ту „књигу са седам печата“ протумачи и њен наук примени на историјске прилике свога времена. Пророчки дар је допустио Достојевском да живу историју којој је присуствовао религиозно осмисли и правилно „прочита“, да би затим предвидео догађаје скоре будућности.

Став Европе према „источном питању“ је руског писца убрзо довео до закључка да, у догледном времену, свет више не може избећи револуцију и рат. Револуционарни хаос ће бити изазван „католичком светском завером“ и савезом католика са социјалистима: „Да, Европу очекују велики преврати, толики да људски ум одбија да верује у њих, сматрајући њихово остварење нечим фантастичним“. Револуција ће бити праћена и „борбом вере са атеизмом“. Али, у

том хаосу, „и пролетери и капиталисти ће изгинути од грехова својих“. Достојевски такође прориче „неминовност европског рата“, али затим „рат ће се можда претворити у свечовечански“. Да ли ће на крају тих ратова наступити пропаст света? Достојевски оставља човечанству избор, зависан од пута којим ће народи ударити: „Ако нације не буду служиле вишим идејама, изгинуће“. Али Достојевски ипак чува у себи искру наде: „Зли дух долази, али ће ново друштво победити“. Уколико исти узроци изазивају исте последице, може се наслутити и крајњи домет политике разбијања Југославије и Србије, коју последњих година спроводе интернационалне организације. У име светског мира, сада се припрема Трећи светски рат.

Последња реч Достојевског је нада, ако не и вера, у победу добра. С обзиром на пораст зла у свету, који он сам наговештава, у први мах је тешко разумети на чему се тај његов релативни оптимизам заснива. Он је схватао да је човечанство дотерано „до дувара“, до последње дилеме: морализација политике или смрт, крај света, Апокалипса. У више наврата осуђивао је начело које је до сада у политици владало: „Оно што је подло од стране једне личности, то је премудро од стране једне државе“. Од сада „треба и у политици усвојити Христову правду која важи за свакога верујућег“. Илузија о коју се до данас разбијала српска политика, наивна вера да један народ треба да се понаша као честит човек, мора најзад постати стварност и закон за све. Другим речима, или ће свет Србе уништити али са њима и пропасти, или ће се са њима исцелити. А то се може постићи ако се у сваком народу развије човечанска идеја, љубав према свим народима, коју Достојевски већ приписује руском народу. Нико

тај идеал не би прихватио брже и радосније од српског народа који је идеју свечовека и свечовечанства у својој души неговао од светог Саве до Владике Николаја Велимировића. Нажалост, у тренутку кад безмало читав свет учествује у колективном геноциду над српским народом, оптужујући га истовремено за геноцид, тешко је веровати да то није само једна утопија код толиких других. Ако је после две хиљаде година хришћанског деловања у свету човечанство претрпело такав и толики морални пад, како можемо веровати у његов препород? И ко би тај препород изазвао, кад су нас скоро сви напустили, кад нам ускраћују и слободну реч, кад више неће да чују наш глас? Да је сам Достојевски међу нама, данас би се они и о његову проповед оглушили.

Није та ситуација била непозната Достојевском, јер је био свестан да ће прави хришћани увек сачињавати мало стадо а њихова борба трајати до конца историје, а било је периода у његовом животу када је он био принуђен да се бори сам самцит. У пркос томе, он је непоколебљиво веровао у снагу Истине и знао да је то највећа сила на свету. Онај који има уза се Истину и који њу брани никада се не бори узалудно, па макар остао сам на бојишту. А тој моралној дужности се морају покоравати и народи и појединци. Да Истина Христова не представља страшну силу, зар би синови лажи на Западу толики труд и новац уложили да угуше српски глас? Стога не смемо заборавити поруку Достојевског која је упућена свим хришћанима уопште, али се у овим судбоносним часовима односи на Србе посебно:

„Пре свега, не плашите сами себе, не говорите: „сам човек на бојишту није ратник“ и др. Сваки ко искрено

затражи истину већ је страшно моћан. Не подржавајте ни фразере који стално понављају, да би их чули: „Не дају нам да радимо, везују нам руке, увлаче нам у душу разочараност и очајање!“ итд. итд. Све су то фразери, јефтини песници, лењивци који сами себе сликају. Онај ко хоће да донесе користи, тај са везаним рукама у буквалном смислу може учинити бездан добра. *Прави делатник, кад сјане на њу, мора одмах њед собом видеи њолико дела, да му неће њаси на ум жалоиојке да га сиречавају у раду него ће наћи и усиеи да нешио уради.* Сви прави делатници то знају.“ („Пишчев дневник“, фебруар 1877).

1992.

ЈОВАН ПОПОВ: ИДЕОЛОШКИ СПОРОВИ ДОСТОЈЕВСКОГ И ЊИХОВ ДАНАШЊИ ЕХО

У сферама високе идеологије и политике постоје, можда и више него другде, константе које остају непроменљиве у времену. Када је реч о аксиомима геополитичке стратегије ту ништа не може да нас зачуди, али константе у идеолошким споровима и супротстављеностима, упркос промењеним епохалним околностима, буде посебно занимање. Што дубље сежемо у прошлост и што се више одвајамо од нашег терена, то занимање се повећава. Овде ћемо се позабавити једним таквим случајем.

Залазимо на тле Русије, али се враћамо век и по уназад, у време великих политичких превирања, узаврелих страсти и оштрих страначких супротстављености. То је време непосредно након реформи Александра II, укидања кметства и демократизације политичког живота. Луцидни Штефан Цвајг дочарао га је на следећи начин: „Ова Русија из средине деветнаестог столећа не зна куда ће: на запад или на исток, у Европу или у Азију, у Петроград, ‘вештачки град’, у културу или назад на пољско добро, у степену. Тургењев је гура напред, Толстој је гура натраг. Све је немир. Царизам стоји непосредно наспрам комунистичке анархије, православље, из старина наслеђено, срља право у фанатични, бесомучни атеизам. Ништа не стоји чврсто, ништа нема своју вредност, своју меру у овом времену“.⁴³

⁴³ Штефан Цвајг, *Досијојевски*, Београд, 1931, стр. 52.

Као носиоце супротних вредности Цвајг је издвојио писце Ивана Тургенјева и Лава Толстоја. Њихово идеолошко размимоилажење било је толико да је доводило до свађа, једном замало и до двобоја, а потом до скоро дводесетогодишњег прекида односа. Ми ћемо, међутим, пажњу усредсредити на Тургенјевљев сукоб са једном другим колегом по перу, ништа мање познатим од Толстоја и не мањим антизападњаком од њега. Реч је о Фјодору Достојевском. Његови искази о Тургенјеву и руским либералима, забележени пре пуних 150 година, могли би се, видећемо, готово без икаквих дотеривања употребити за опис политичких ставова гласнијег дела данашње руске интелектуалне елите. И не само руске.

Расправа са Тургенјевим

Тургенјев и Достојевски упознали су се још средином четрдесетих година претпрошлог века, у кругу око утицајног критичара Висариона Бјелинског, кога је Достојевски напречац освојио својим *Бедним људима*. Исте, 1846. године Бјелински је у свом дому организовао читање прва три поглавља *Двојника*, којем је присуствовао и Тургенјев. Он је тада већ уживао извесну репутацију, али је још увек почетник и није био претерано обрадован појавом млађег конкурента. У једној приватној прилици, алудирајући на гогољевску инспирацију *Двојника*, назвао је Достојевског „новом бубуљицом на носу руске књижевности“. За разлику од Тургенјева, који је био човек светских манира, школован у иностранству и потом две године у дипломатској служби, интровертни и осетљиви Досто-

јевски осећао се непријатно у друштву отмених лицемера, па је напустио кружок око Бјелинског још пре него што се с овим идеолошки разишао. Ипак, однос са Тургњевом није био озбиљније нарушен.

Оно што је после тога уследило у животу Фјодора Достојевског добро је познато: дружење са бунтовним официром Петрашевским и његовим политичким присталицама, оптужба за учешће у завери, смртна пресуда, помиловање у последњи час, четири године робије и још шест изгнанства у Сибиру. У престоницу и у књижевност вратио се године 1859, идеолошки потпуно преображен. Одбацивши младалачке сањарије, фуријеризам и све идеалистичке теорије које нису уважавале социјалне датости проистекле махом из трајних противречности људске природе, писац се преобратио у политичког конзервативца, присталицу царизма који је за своју идеолошку водиљу пригрлио идеју тзв. „почве“ (тла). Септембра 1860. године, у позиву на претплату за часопис *Време* који је покренуо са братом Михаилом, изложио је програм „почвеништва“, који се критички односио према наслеђу европеизације Петра Великог оличеном у слепом преузимању туђих културних модела и отуђености интелигенције од народа. Не спорећи многе позитивне тековине петровских реформи и не залажући се за изолационизам, Достојевски сматра да је задатак осамосвешћене руске нације да из своје родне груде и народног духа извуче „нове форме“ које ће јој омогућити да изврши своју историјску мисију: „Ми предосећамо и предосећамо са страхопоштовањем да ће карактер наше будуће акције морати да буде у највећој мери општечовечански; руска идеја ће, може бити, постати синтеза свих оних идеја које са таквом упорношћу и одважношћу развија Европа код неких својих

народа; да, може и тако бити, све оно што је непријатељско у тим идејама и што их сукобљава, смириће се и пронаћи ће путеве свога даљег развитка у руској нацији“.⁴⁴ Било је то у крајњој супротности са Тургењевљевим западњаштвом, али ће њих двојица још неколико године остати блиски. Једну од својих приповедака Тургењев ће чак објавити у *Ейоху*, часопису коју су браћа Достојевски издавали после гашења *Времена*.

У лето 1862. године, некон немира у Петрограду и привремене забране *Времена*, Достојевски полази на своје прво путовање у Европу, где ће се његов скептичан однос према западном друштву само учврстити. За непуну три месеца обишао је Италију, Швајцарску, Немачку, Француску и Енглеску. Са пута ће се вратити разочаран, а своја размишљања објавиће марта наредне године у *Времену*, у путописном есеју под насловом „Зимске белешке о летњим утисцима“. Највише се бавио престоницама и становницима Француске и Енглеске. Париз му је био досадан, Французи грамзиви лицемери, али све је то било тек увод у опис Лондона, који му је личио на неки модерни Вавилон, на испуњење апокалиптичних пророчанстава. Но, његова лична апокалипса започела је у Немачкој, тачније у Визбадену, где је први пут крочио у коцкарницу. Истина, тај корак био је припремљен много раније. Још при крају боравка у Семипалатинску прочитао је чланак Фјодора Дершауа *Из коцкаревих белешака* и од тада почео да машта о систему игре који би му обезбедио сигуран добитак. Наравно, већ први практични покушаји резултирали су супротним исхо-

⁴⁴ F. M. Dostojevski, *Članci*, preveo Mirko Đorđević, Partizanska knjiga, Ljubljana/ Beograd, 1982, str. 51.

дом, што ће га, у наредних неколико година, више пута довести на ивицу материјалне и душевне пропасти. После једног од многих губитака, године 1865, обрати се писмом управо Тургееву, молећи га да му хитно пошаље стотину талира. Овај се одазвао без много предомишљања, мада је позајмицу свео на половину тражене суме.

Рулет је био мора из које се Достојевски једва пробудио. Из те страсти, додуше, проистећи ће и нешто добро: роман *Коцкар* (1866), а захваљујући њему и познанство са младом стенографкињом Аном Сњиткином, будућом супругом, другом и последњом. После венчања које се одиграло у фебруару 1867. године, младенци се, делимично и под притиском поверилаца, отискују на свадбено путовање по Европи. Њихов медени месец потрајаће пуне четири године и биће све само не сладак. Биле су то године лутања и немаштине, обележене смрћу прворођене кћери Софије и очајничком борбом са пишчевом коцкарском зависношћу. Неколико месеци по поласку, нашли су се у Баден-Бадену, где им се пут укрстио са Тургеевљевим. Прихвативши савет Ивана Гончарова, још једног великана тадашњег руског романа кога је такође привлачила магија точка са куглицом, Достојевски заказује посету Тургееву, како се не би помислило да га избегава због невраћеног дуга.

На састанак је пошао с мучним осећањем, не само зато што о враћању новца у том часу није могао ни да сања. Мучило га је нешто важније. Недавно пре тога био је прочитао нови Тургеевљев роман *Дим* који га је разбеснео због, како је записао, „негирања националних идеала славјанофилства и почве“, а нарочито због реченице коју му је сам аутор више пута поновио

као своју полазну замисao: „Кад би Русија пропала, човечанство не би ништа изгубило нити би се узбу- дило“.⁴⁵ Тургењев је овог пута био испровоцирао и много умереније духове, чак и оне себи блиске, тако да је *Дим* изазвао бурно и готово неподељено него- довање руске интелигенције. Чим је Достојевски, тог 10. јула 1867. године, ступио у кабинет свог колеге, овај је почео да му се јада због тога. Сцену сусрета Достојевски је подробно описао у писму које је, месец и по дана касније, из Женеве упутио пријатељу Апо- лону Мајкову.

„Грдио је Русију и Русе гадно, ужасно. А ево шта сам ја приметио: за све ове либералчиће и прогресив- це, углавном још из школе Бјелинског, представља највеће задовољство и уживање да нападају Русију. Разлика је у томе што следбеници Чернишевског про- сто нападају Русију и желе да пропадне (пре свега да пропадне), а ови, потомци Бјелинског, додају да они *воле Русију*...“.⁴⁶ Тургењев је припадао потоњој идеоло- шкој групацији, али га је повређени понос гурао у све јаче исказивање националног самопрезира: „Тургењев ми је, између осталог, говорио да треба да пузимо пред Немцима, да за све постоји један заједнички и неми- нован пут – то је цивилизација, а да су сви покушају руског пута и самосталност свињарија и глупост“.⁴⁷

Можемо замислити како су ове речи деловале на Достојевског, но он је, као гост и као дужник, још увек стрпљиво слушао. Ипак, када му је домаћин рекао да

⁴⁵ Фјодор Достојевски, *Писма*, II, превели Вера Вулетић и други, Логос, Београд/ Графичар, Ужице, 2015, стр. 103.

⁴⁶ *Исџо*, стр. 104.

⁴⁷ *Исџо*.

пише велики чланак у којем ће разобличити све русофиле и словенофиле, узвратио је саркастичним саветом да купи телескоп и усмери га ка Русији, иначе неће добро видети свој народ. Тургењев се разљутио, али је Достојевски променио тему, прешавши на домаће и личне прилике. Но, како је и он био далеко од неке питомине од карактера, на разстанку је „некако, без икакве намере“ искористио прилику да искаже све што му се о Немцима у протекла три месеца скупило у души:

„Знате ли каквих овде варалица и хуља има? Овде је прост свет заиста много гори и непоштенији од нашег, а да је и глупљи, то је ван сваке сумње. Ево, ви споменуште цивилизацију; шта је њима донела цивилизација и чиме се то они могу пред нама похвалити?“⁴⁸ Тургењев је пребледео и узвратио како га овакве речи вређају лично: „Знајте да сам се ја овде дефинитивно настанио, да себе сматрам Немцем а не Русом, и поносим се тиме!“⁴⁹ Овде би једна наша пословица о стиду и поносу лепо пристајала, али ћемо се, у знак поштовања према Тургењевљевом делу, уздржати, као што се и Достојевски уздржао, чак се извинивши због увреде. Опростили су се „веома учтиво“, али се Фјодор Михаилович зарекао да код Ивана Сергејевича више неће ногом крочити. И овај је, очигледно, донео сличну одлуку, па је сутрадан преподне, већ око десет сати, свратио до Достојевских, мада је био обавештен да они не устају пре једанаест и да пре поднева не примају посете. Посетница коју је оставио код станодаваца имала се схватити као раскид. До краја боравка Достојевских у Бадену срели су се још само

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

једном, где другде него у казину. „Погледали смо се, али ни он ни ја нисмо хтели да се поздравимо“,⁵⁰ завршава Достојевски свој извештај Мајкову.

Ипак, њихов лични однос тиме није дефинитивно прекинут. Међу хартијама Фјодора Достојевског остала је и једна признаница из марта 1876. године, којом се потврђује да је његов визбаденски дуг измирен у потпуности. Још важнији догађај уследио је четири године касније, у пролеће 1880. Било је то за време велике светковине приређене у част Александра Пушкина, када је Достојевски одржао свој чувени говор на откривању његовог споменика у Москви. Том приликом помирила су се два друга по перу, непомирљива идеолошка противника. Податак да се Тургеев претходне године измирио и са Толстојем наводи на помисао да је иницијатива била његова. Ако је разлог томе била слутња блискога краја, односно жеља да свет не напусти са осећањем грижње у срцу, био је у праву. Умро је у Француској, септембра 1883, две и по године након Достојевског. Поводом његове смрти, у Паризу је организована велика комеморација којој је присуствовало неколико стотина писаца, уметника и културних посленика Француске и иностранства, између осталих Зола, Доде, композитор Масне. Тургеев је био први руски писац којег је Европа одмах преводила и оберучке прихватила. То што је отворио велику капију Запада за класике руског романа 19. века, макар им био и неистомишљеник, мора му се признати као заслуга за руску књижевност. Можда је помирење са двојицом највећих међу њима симболично требало да значи помирење са отацбином? Било како било,

⁵⁰ *Истио*, стр. 105.

тело му је, по сопственој жељи, директно са париског испраћаја пренето у „мајчицу“ Русију, да почива на њеном тлу, на њеној „почви“.

Идиош као критика руског либерализма

Приказујући, у писму Аполону Мајкову, свађу и раскид с Тургењевим, Достојевски се осврнуо и на један разговор који је тих дана водио са анонимним сународником, описаним као један од оних „младих напредњака“ који се „у иностранству претварају у некакве шпицеве, чангризаве и гадљиве“.⁵¹ Сусрет се десио такође у Немачкој, где је овај човек био стално настањен са породицом, а у Русију је одлазио једном годишње да покупи приход од имања. На пишчево питање зашто је напустио отаџбину, одговорио је „буквално и осино“: „Овде је цивилизација, а код нас је варварство. Осим тога, овде не постоје народности; јуче сам путовао и у вагону се није могао разликовати Француз од Енглеза и Немца“.⁵² Иза просветитељске идеје универзалног људског братства још пре век и по, наслућивао се, дакле, концепт мондијализма који је и међу Русима имао своје ватрене присталице. На примедбу Достојевског да је снага Енглеза и Француза управо у томе што знају ко су и што им је циљ да то и остану, саговорник се одлучно успротивио: „Цивилизација треба све да изједначи и ми ћемо тек онда бити срећни када заборавимо да смо Руси и кад сваки човек буде налик на друге“.⁵³ Куриозитет је

⁵¹ *Идиш*, стр. 101.

⁵² *Идиш*.

⁵³ *Идиш*.

у томе што је ова расправа вођена у атмосфери опи-
пљиве напетости и то не само на социјалном плану.
Дешавало се то у предвечерје Француско-пруског рата
и потоње Париске комуне.

Крајем августа 1867. године Ана и Фјодор Досто-
јејевски напустили су Баден-Баден. „У том паклу смо се
мучили седам недеља“,⁵⁴ каже писац који је за њихово
наредно боравиште одабрао Женеву зато што му је
супруга била у другом стању, а он се најбоље сналазио
у франкофоној средини. Стицајем околности, у граду
на Леманском језеру је већ за септембар месец био
сазван међународни раднички конгрес, као реакција
пацифистичких кругова на заоштравање односа
између Француске и Пруске. На конгресу су, између
осталих, учествовали Иго, Мил, Гарибалди, Херцен,
Бакуњин и многа друга позната имена. Женева је, ина-
че, у то време била центар руске политичке емигра-
ције, што је Достојејевском омогућило да поближе
упозна заговорнике револуције, а они су га итекако
занимали, и као политички опоненти и као књижевни
прототипови. Приватно му је најближи био Херценов
сарадник Николај Огарјов, преко кога се упознао и са
Бакуњином, са којим се више пута срео и разговарао.

Отац руског анархизма на конгресу је жестоко
иступио против самог постојања руске царевине, јер
је она, по њему, била заснована на негацији људских
права и слободе. Такође је захтевао уништење центра-
лизованих држава у име стварања слободне феде-
рације провинција и народа – будућих „Сједињених
држава Европе“. Није тешко запазити не само визију
данашње Европске уније, него и одређене идеологеме

⁵⁴ *Истио*, стр. 103.

нашег времена. Бакуњину се мора одати признање што је тада предсказао и нешто што ће се, на жалост, пола века касније испоставити као тачно, а то је неизбежност светског рата. Зато је позивао на одлучну, револуционарну акцију. Шест хиљада слушалаца поздравило га је френетичним аплаузом, али је Достојевски био много уздржанији: „Све је то без икаквог доказа, све је то, научено напамет још пре 20 година, остало исто. И главно – ватра и мач – а кад се све уништи, онда ће, по њиховом мишљењу, настати мир“.⁵⁵ Упркос томе, као писца га је фасцинирала воља за моћ која је избијала из ове харизматичне појаве. Тако је у њему почела да се уобличава идеја о роману у чијем би средишту био лик нихилистичког револуционара, идеја коју ће почети да спроводи у дело две године касније у роману *Зли дуси*.

Боравак у Женеви неће остати у пријатном сећању Достојевским. Рулета тамо није било, али су им новчане прилике бивале све теже. Сиротовали су, понекад буквално гладујући. Кћи Софија, која се родила марта 1868. године, умрла је већ после три месеца и они ће убрзо напустити Швајцарску. Осим тужне успомене, ојађени отац је у свом пртљагу понео и нешто што му је давало снаге да настави, како у стваралачком тако и у егзистенцијалном смислу – започети рукопис новог романа. Часопис *Руски весник* исплатио му је за оно време позамашан аванс од 4500 рубаља, што је њему и Ани омогућило да финансијски предахну. Рад је, међутим, текао без предаха и *Идиоџи* је, упркос безбројним прерадама и удаљавањима од првобитне замисли, био довршен почетком наредне године у Фиренци. Био је то

⁵⁵ *Исџо*, стр. 116.

необичан роман, који и данас изазива контроверзне судове, чак и међу убеђеним поклоницима Фјодора Достојевског. И он сам је, међутим, имао према њему однос као према највољенијем али непослушном детету. Није крио да му је то омиљено дело, али да није до краја задовољан остварењем полазне замисли: да прикаже како би се у савременом свету, свету ниских страсти, искварености и хипокризије, снашао јунак који би у моралном смислу био „апсолутно добар“. А то како би једну овакву, христолику појаву видели људи у његовом окружењу сугерисано је већ самим насловом.

Своју романескну антрополошку студију писац је обогатио мноштвом дијалошких сцена у којима се расправљало о темама које су га тада заокупљале. Тако, на самом почетку, кнез Мишкин пред зачуђеним слугом генерала Јепанчина излаже своје становиште о нехуманости смртне казне, илуструјући то описом гилотинирања које је посматрао у Француској. Та тема се даље развија у разговору са генераловом женом и кћерима, што Достојевски користи да уметне приказ драме коју је лично преживео двадесет година раније, када је и њему и другим петрашевцима, пошто су већ били изведени на стрељање, у последњем часу била саопштена царева одлука о помиловању. Овде је корисно подсетити да се у Русији, још од времена Катарине II, смртна казна вршила ретко, и то само уз посебну царску наредбу. Западноевропске државе биле су у томе знатно ревносније.

Најзанимљивија дискусија за нашу тему у роману се водила између Јевгенија Павловича Радомског и кнеза III., двојице припадника високог племства, од којих је онај први, иако млађи, конзервативнији, ближи ауторовим идејама. Радомски објашњава како су руски

либерали произаишли из само два друштвена сталежа: спахијског и тзв. „богословског“, под којим су се подразумевали потомци не само свештеника него и лекара и чиновника. Ова шаролика групација, која се у међувремену искристалисала у посебну друштвену „касту“, односно класу, током времена се потпуно одвојила од народа, што је за последицу имало анационални карактер либерализма у Русији. Ако је свуда у свету, сматра Радомски, либерализам у конфронтацији са постојећим поретком, руски либерализам има своју специфичност: он је „напад на саму суштину нашег живота, на саму стварност, а не само на поредак – не на руске опште прилике, него на саму Русију. Наш либерал вам је дотле дотерао да пориче и саму Русију, то јест да мрзи и бије своју рођену матер“.⁵⁶ Овде препознајемо ставове које је Достојевски изрекао у поменутом писму Мајкову. Највећи проблем на који у *Идиоџу* указује посредством лика Радомског био је тај што су се руски либерали његовог доба гнушали и народних обичаја и националне историје, а што су се претварали, или су чак искрено веровали, да су због тога родољуби: „Ту мржњу према Русији сматрали су [...] скоро као праву љубав према отаџбини и поносили се тиме што они, тобоже, боље виде но други у чему та љубав треба да се састоји“,⁵⁷ закључује Радомски. Паралеле са данашњим тренутком, колико руским толико и нашим, поново су више него уочљиве.

Важно је истаћи и то да се Јевгениј Павлович у свом темпераментном наступу не изјашњава као на-

⁵⁶ Фјодор Достојевски, *Идиоџ*, превео Ј. Максимовић, редактор П. Митропан, Рад, Београд, 1962, стр. 438.

⁵⁷ *Иџо*.

челни противник либерализма, који сматра једнако легитимним као и конзервативизам. Његова мета је руски либерализам, из разлога који су већ наведени, а које су сажети у тврдњи да „руски либерал није руски либерал, него је неруски либерал“.⁵⁸ Сличну мисао исказаће сам Достојевски у познатом писму које је 10. фебруара 1873. године упутио престолонаследнику Александру Александровичу Романову, уз примерак *Злих духа* који му је том приликом поклонио. У овој посланици-посвети, дугој не више од једне странице, писац је језгровито саопштио шта је хтео да постигне својом „историјском студијом“, како назива тек изашли роман. Између осталог, читамо и ово: „Чак и најталентованији представници нашег псеудоевропског развитка одавно су дошли до уверења да је апсолутно недопустиво да ми, Руси, сањамо о својој самобитности. Најстрашније је то што су они потпуно у праву, јер, кад смо једном са поносом за себе рекли да смо Европљани, ми смо самим тим порекли да смо Руси“.⁵⁹

За Достојевског, очигледно, синтеза европејства и национализма у Русији није била могућа као што је била могућа на Западу. „Ми смо заборавили да су све велике нације изразиле своју снагу тиме што су биле ‘поносне’ због свог самопоуздања и на тај начин су користиле свету“,⁶⁰ наставља он у својој поруци. А идеолог почвеништва је итекако имао на уму велику улогу која је Русији била намењена у будућности Европе. О томе је још у *Идиоџу* надахнуто говорио насловни јунак, иначе колебљив и збуњен у друштву.

⁵⁸ *Истио*, стр. 435.

⁵⁹ Достојевски, *Писма*, II, стр. 447.

⁶⁰ *Истио*.

Једини пут када наступи одлучно и бескомпромисно јесте на пријему код Јепанчинима, где домаћни желе да га представе аристократији као свог будућег зета. Апологија Русије коју је тамо изрекао истовремено је представљала одбрану хришћанства које се, по његовом (и пишевом) мишљењу, на западу Европе изметнуло у своју супротност. „Римски католицизам је гори и од атеизма“, узвикује узбуђени Мишкин. „Атеизам проповеда само нулу, док католицизам иде даље [...] Они проповедају антихриста“.⁶¹ У католичанству кнез види непосредан продужетак римског империјализма: „Све, све су за новац продали, за ниско земаљско царство. Па зар то није антихристова наука? Зар је могло да се из тога не изроди атеизам?“⁶² пита се он, застрашен што та идеологија – јер ту је реч много више о идеолошкој него теолошкој расправи – лако пушта корене у Русији.

Русија, сматра кнез Мишкин, мора томе да се супротстави. То је њена историјска мисија. „Потребно је да насупрот Западу засија наш Христос, кога смо ми сачували а кога они никад нису познавали“,⁶³ проповеда он, обузет жаром који поприма размере библијског открићења. Сами Руси морају бити свесни своје историјске улоге и морају и њу веровати. Њихово самопоуздање је од светскоисторијског значаја, јер од Русије и њене мисли зависи обнова хришћанства и препород целог човечанства, наставља Мишкин, предвиђајући да би његова отаџбина, ако пронађе себе и своју душу, била моћан горостас који би задивио оста-

⁶¹ Достојевски, *Идиош*, стр. 700-701.

⁶² *Исио*, стр. 701.

⁶³ *Исио*, стр. 702.

ли свет. Али чак ни он, на врхунцу свог проповедничког заноса, не испушта из вида да би такав горостас, макар био „правичан, мудар и кротак“, морао уплашити западњаке, „јер они од нас очекују само мач, мач и насиље, јер, судећи према себи, они не могу да нас замисле друкчије но као варваре...“⁶⁴ На овом месту, које такође препознатљиво одјекује у нашем времену, „идиотову“ беседу прекида епилептични напад.

Чињеница да писац ове речи поверава неуравнотеженом јунаку и да његову тираду назива „бујицом страсних и неумерених речи и несређених усхићених мисли“⁶⁵ указује на извесну дистанцу коју жели да успостави према оваквом програму, да донекле релативизује ту визију светскоисторијске мисије поверене његовој земљи. Чини се, међутим, да је пре реч о реторичком маневру, пошто ћемо у поменутом писму престолонаследнику, упућеном неколико година касније, ипак моћи да прочитамо, додуше у стишаном тону, како „ми сами [...] поседујемо, као Руси, способност да, можда, донесемо свету нову светлост, уколико се будемо самосвојно развијали“.⁶⁶ Достојевски је свестан не само тога да су његови сународници, „у усхићењу због сопственог понижавања“, још далеко од овакве самосвести, већ и да је свако ко би покушао да је у њима пробуди преузео на себе огроман ризик. „Овако мислити и овакве мисли сада код нас исказивати, значи осудити себе на улогу парије“.⁶⁷ Данас и овде рекли бисмо – на маргинализацију, медијску

⁶⁴ *Исџо*, стр. 704.

⁶⁵ *Исџо*.

⁶⁶ Достојевски, *Писма*, II, стр. 447.

⁶⁷ *Исџо*.

изолованост или нешто слично. Извесно је да се у том часу писац осећао довољно спремним да понесе тај терет.

Зли дуси: либерално очинство нихилизма

Између два велика романа, *Идиот*а и *Злих духа*, Достојевски је у Дрездену написао новелу *Вечни муж*, једно сасвим другачије штиво о браку, прељуби и љубомори, у којем као да антиципира позног Толстоја или Чехова, мада преварени муж на једном месту у тексту свој брачни троугао пореди са оним из Тургењевљевој драме *Провинцијалка*. Рекло би се да писац није заборављао на свог омиљеног опонента чак ни у тренуцима предаха од идеолошких тема. Прихватање понуде да за новопокренути часопис *Зора* напише ову новелу може се тумачити и као некакав радни предах. Али, дужи одмор није долазио у обзир. У јесен 1869. године, док је завршавао *Вечног мужа*, из домовине су почеле да стижу вести које ће га узбудити и покренути на нови напор. Новембра месеца одиграло се у Москви политичко убиство чији је инспиратор био Сергеј Нечајев, млади организатор петочланих револуционарних ћелија. Када је студент Иванов, члан једне од њих, прозрео да иза те шачице заведених нема никакве моћне организације, покушао је да раскринка мистификатора и напусти дружину. Овај му то, међутим, није дозволио него је, уз помоћ неколико саучесника, припремио и извео његово убиство.

За Достојевског је то био знак за узбуну. По његовом најдубљем уверењу, политичке идеје која су тих година заносиле један део руске омладине, усмерене

ка насиљу и терору, гурале су Русију у крв и страдање. Ове појаве он је сматрао не само увезеним са Запада и суштински страним руском бићу него и сигурним путем у пропаст отаџбине. Зато је са жаром прионуо да напише роман са нескривеном идеолошком тезом, макар и по цену уметничких вредности. Али, уметник остаје уметник чак и кад хоће да буде политички агитатор, па и *Зли дуси*, иако замишљени као романескни памфлет, својом религијском и филозофском димензијом далеко надрастају иницијалну пишчеву намеру – можда на уштрб политичке конкретности и делотворности, али у корист уметности. Да није тако, данас би *Зли дуси* били занимљиви само достојевскистима и, евентуално, историчарима политичких идеја.

Идеологија младог нараштаја којој се Достојевски супротставио у *Злим дусима* није почивала на неком кохерентном систему или визији, већ је представљала галиматијас социјалистичких, комунистичких и анархистичких идеја чији су заједнички именитељ иморализам, атеизам и нихилизам. Између ових појмова писац није правио велику разлику – познато је, на пример, да атеистички морал није признавао, односно да је свет без Бога за њега био свет у којем никаквих етичких скрупула за човека више не би било. Ипак, своју непосредну идеолошку мету он је именовao нихилизмом, можда и зато што се тај термин први пут појавио баш у Тургењевљевом најзначајнијем роману *Очеви и деца* (1862). Но, док се нихилизам тамо углавном сводио на Базаровљев материјализам, на његову искључиву веру у науку и цинично оспоравање ауторитета демонстрирано у салонским расправама, код Достојевског све поприма далеко озбиљније размере. На једном месту у његовом роману Тургењев се чак

директно апострофира, а за Базарова се каже да је „фиктивно лице, [...] некаква нејасна мешавина [Гогољевог] Ноздрјова и Бајрона“.⁶⁸ У *Злим дусима* нихилисти више нису били неделатни, књишки идеолози, а још нису били непоколебљиви хероји, какве ћемо сретати код Чернишевског или Островског. За њега су то били „мали и ништавни људи“, какви се увек појављују „у мутном времену колебања или прелаза“.⁶⁹ Застрашен оним што види око себе, а још више оним што слуги, Достојевски посеже за још тежом квалификацијом: „Ја говорим баш о талогу. У сваком прелазном времену се јавља тај талог, људи не само без икаквог циља, већ и без икаквог мисаоног обележја; људи који собом, и свом снагом, изражавају само немир и нестрпљење“,⁷⁰ каже Антониј Лаврентјевич Г-в, персонализовани приповедач *Злих духа*.

Занимљиво је да је свој обрачун са нихилизмом Достојевски започео још у *Идиоту*, где се око лика туберкулозног младића Иполита Терентијева појављује група сумњивих типова са радикалним, мада не баш јасно уобличеним политичким идејама. Извесни Лебедев објашњава кнезу Мишкину да они „терају још даље од нихилиста“ који су „ипак неки пут свет пи-смен, чак и учен, а ови су их превазишли јер вам је то пре свега практичан свет. [...] код њих се већ сматра за потпуно право да, ако се теби некад нешто прохте, то онда већ ни пред каквим преградама да се не заустављаш, па макар притом осам особа имао да уцмекаш“.⁷¹

⁶⁸ Фјодор Достојевски, *Зли дуси*, превела Косара Цветковић, Рад, Београд, 1964, стр. 248.

⁶⁹ *Исјо*, стр. 554.

⁷⁰ *Исјо*.

⁷¹ Достојевски, *Идиот*, стр. 337.

Управо такав биће лик Петра Верховенског у *Злим дусима*. Иморалистички принцип „све је дозвољено“ у *Идиоџу* је, кроз уста луцидног лакрдијаша Лебедева, огољен до баналности. Пишчев резонер Јевгениј Павлович Радомски, иначе, за Иполитову дружину каже да су „недаровита, нетрпељива и грамзива ништавила“, ⁷² а самог Иполита назива „домаћим Леснером“, алудирајући на француског песника-убицу Пјер-Франсоа Ласнера, једног од прототипова за лик Раскољникова у *Злочину и казни*. Достојевски пак не пропушта да још једном закачи Тургејева, означавајући га као изумитеља „модерног нихилизма“.

Основна теза *Злих духа* је да фанатична опседнутост идејом води истом исходу као када ђаво (или ђаволи) уђе у човека: пропасти, лудилу, смрти – његовој сопственој или других људи, некада читавог мноштва. Тако се миран провинцијски градић, пошто се у њему нађу на окупу некакви мутни ликови, међусобно различити али привучени магичном привлачношћу нихилисте Ставрогина и предвођени бескрупулозним Петром Верховенским, преко ноћи претвара у поприште трагичних збивања. За месец дана, колико траје време непосредне приповести, нижу се скандали, драматични догађаји, лудила, убиства и самоубиства. Достојевски је очигледно желео да драстичним примерима скрене пажњу својих читалаца на разорни потенцијал радикалних идеолошких концепција. Лик филозофа Шигаљева осмишљава модел тоталитарног „земаљског раја“ у којем се девет десетина људи одриче слободе и ставља се на располагање преосталој десетини одабраних како би доспели до

⁷² *Идио*, стр. 549.

„стања првобитне невиности“ – егалитаристичког друштва у којем ће, додуше, морати да раде и у којем ће свако сваког потказивати. Петар Верховенски са одушевљењем прихвата концепт „шигаљевштине“, мада је свестан да у таквом свету нема места за Цицерона, Коперника или Шекспира. „Образовање није потребно, доста науке!“, објашњава он Ставрогину. „У свету једно само недостаје: послушност. [...] Мало породице или љубави – већ је жеља за својином. Ми ћемо убити жељу: пустићемо пијанство, сплетке, потказивање; даћемо маха нечувеном разврату; сваког генија ћемо угасити још од раног детињства. Све ћемо свести на исти именитељ – потпуна једнакост“.⁷³ А својим следбеницима даје рецепт како до таквог „раја“ довести: „Цео ваш посао састоји се у рушењу – све да се сруши: и држава и њен морал. Останимо само ми, који смо се унапред спремили да примимо власт: паметне ћемо са собом здружити, а глупаке ћемо узјахати“.⁷⁴ Због оваквих визија, Достојевског ће, у каснијим поколењима, многи, осим психологом, сматрати и пророком.

Постоји, међутим, и једна идеолошка нит у *Злим дусима* која је мање истицана, а није мање важна. За нашу тему је можда и важнија. Писац је, наиме, својим романом настојао да укаже на често невидљиве везе између либералистичке идеологије и политичког радикализма. „Наши Бјелински и Грановски не би поверовали кад би им се рекло да су они директни преци нечајеваца“,⁷⁵ објашњавао је он у писму престолона-

⁷³ Достојевски, *Зли дуси*, стр. 470.

⁷⁴ *Исто*, стр. 712.

⁷⁵ Достојевски, *Писма*, II, стр. 447.

следнику. Зато је, упоредо са раскринкавањем нихилиста, наставио са критиком либерализма. Најдиректнији је у томе Иван Шатов, жртва завереничке петорке, када каже да је руски либерал лакеј који „само то и гледа како би коме год обућу чистио“.⁷⁶ Либерали су, тврди он, књишки људи, пуни мржње и злобе према својој земљи: „Они би први били страшно несрећни кад би се Русија некако одједанпут преуредила, баш да то буде и по њиховом начину, и кад би некако одједанпут постала неизмерно богата и срећна. Не би тада имали кога да мрзе, не би имали кога да презиру, не би имали ничем да се ругају! Ту је само она животињска, бескрајна мржња према Русији, већ органска“.⁷⁷ Шатов је у *Злим дусима* опонент не само либералима него и Ставрогину, којим је некада био опчињен. Пошто је прогледао, насрнуо је на свог бившег гуруа, и физички и вербално, подсећајући га на мисли које му је усадио, а којих се сам потом одрекао: да „Рус не може бити атеист“, да „римски католицизам више није хришћанство“,⁷⁸ те да је чак и атеизам здравији од католичанства.

У овим речима препознајемо Мишкинове, као што у неким другим директно откривамо Достојевског, на пример тамо где се каже како се „истински велики народ никад [...] не може помирити са улогом другог реда у човечанству“, односно како „народ који ту веру губи већ није народ“.⁷⁹ Пишчево присуство несумњиво је и у крунској мисли коју је Шатов преузео од Ставрогина: да би радије пристао да остане са Христом

⁷⁶ Достојевски, *Зли дуси*, стр. 161.

⁷⁷ *Исјо*, стр. 160.

⁷⁸ *Исјо*, стр. 286.

⁷⁹ *Исјо*, стр. 290.

него са истином чак и ако би му „математички“ доказали да је „истина ван Христа“, што ће рећи да васкрсења није било нити ће бити судњег дана. У грозничавом наступу, он објављује: „Ја верујем у Русију, верујем у њено православље... Ја верујем у тело Христово... Верујем да ће се други долазак извршити у Русији“.⁸⁰ А на Ставрогиново питање верује ли у Бога, он одговара да ће веровати. „Шатов *силом* верује, као московски словенофил“,⁸¹ приметио је још раније Степан Трофимович. Све су то уверења и дилеме које се одвајкада приписују самом Достојевском, па не чуди ни то што у односу између Шатова и Ставрогина има елемената пишчевог односа са извесним Николајем Спешњовим, још из времена петрашеваца, личношћу која се сматра Ставрогиновим прототипом. Као што не чуди ни то што ће у *Злим дусима* управо Шатов бити принесен на жртву.

Будући да се ни Шатов, као ни Мишкин, не може сматрати узором непристрасности, Достојевски је критику либерализма у роману „објективизовао“ увођењем ликова двојице времешних, наизглед бенигних прозападних интелектуалаца. Први је Степан Верховенски, креиран према моделу поменутог Тимофеја Грановског, тада већ увелико покојног историчара. О њему, „идеалисти из четрдесетих година у најплеменитијем смислу“,⁸² Достојевски је касније писао у *Пишчевом дневнику*, означивши га као „беспрекорну и дивну“ појаву, „једну од најблиставијих“ у свом добу.

⁸⁰ *Исио*, стр. 291.

⁸¹ *Исио*, стр. 49.

⁸² F. M. Dostojevski, *Dnevnik pisca. 1876*, preveo Mirko Đorđević, Partizanska knjiga, Ljubljana/ Beograd, 1981, str. 227.

Али, десило му се исто што и многим другим руским идеалистима: „претворивши се одједном од професора историје у дипломату, овај невини и искрени човек стигао је до зачуђујућих ствари у свом расуђивању“,⁸³ истиче аутор. Чему се он то чудио?

Можда ће нас изненадити, али у питању је једно изузетно актуелно становиште о вођењу државне политике: „Држава није приватно лице“, писао је Грановски; „она не може због захвалности да жртвује своје сопствене интересе, утолико пре што у политичким стварима и сама *великодушности никад, никад није некористиљубива*“.⁸⁴ Не подсећа ли нас овај политички прагматизам на пречесто понављану фразу о томе да народе и државе не повезују љубав, историја или традиција већ једино заједнички интереси и да су само они, интереси, вечни? Ово раздвајање морала и политике, које се данас и на много нижим нивоима од државничког, сматра нормалним, за Достојевског је било неприхватљиво, поготово у политици једне велике нације попут руске: „Дипломатска лукавост и тежња за практичном и *свакодневном* коришћу су увек били испод правде и части, а правда и част су увек на крају излазили као победници“,⁸⁵ реплицирао је он Грановском.

Поред аморалног политичког утилитаризма, Достојевски је Грановском замерао још нешто што ће се нарочито осетити у лику Степана Верховенског: однарођеност. Иронишући на рачун љубави према народу коју су његови либерални савременици декларативно

⁸³ *Истио*, стр. 228.

⁸⁴ *Истио*, стр. 229.

⁸⁵ *Истио*, стр. 230.

исказивали, писац истиче праву природу тог осећања: „[...] ту се и нехотице примећује поглед заклетог западњака на наш народ, западњака који је увек спреман да призна како у народу постоје одлични зачеци, али само ‘у пасивном облику’ и ‘на нивоу идиличног, у себе затвореног начина живота’ – а што се тиче праве и могуће активности народа, наш западњак мисли да је о томе ‘боље и не говорити’. За њега је наш народ, чак у сваком случају, само инертна и безгласна маса“.⁸⁶ Отуда је у роману лик Степана Верховенског толико искорењен, што се манифестује нарочито на језичком плану – он скоро ниједну реченицу не може да састави без уметања француских израза. Ипак, када у претпоследњој глави крене на свој последњи пут – а тај пут, чудном случајношћу, у многим детаљима као да антиципира последње Толстојево путовање које ће се одиграти скоро четрдесет година касније – западњак ће најзад „сићи“ у народ, први и последњи пут.

У односу на стварносни прототип, Верховенски је драстично карикиран, па је приказан као оличење неостварености и на приватном и на професионалном плану. Двоструки удовац и небрижан отац, врло рано је одустао од све три каријере које је започео – списатељске, научничке и професорске – да би се запарложио као провинцијски домаћи учитељ, паразит богате обожаватељке. Омиљени изговор за све неуспехе била је наводна прогоњеност због „опасних“ идеја које је ширио у младости, док је стварни разлог био сасвим прозаичан – лењост. Није случајно што писац баш архинераднику ставља у уста осуду ове фалинке у руском менталитету. „Код нас све долази од

⁸⁶ *Исџо*, стр. 234.

нерада, и добро и зло“,⁸⁷ вајка се Степан Трофимович, закључујући како је Русија „сувише велики неспоразум да бисмо ми сами могли да га решимо, без Немаца и без рада“.⁸⁸ Национална самокритичност ове врсте могла би се и прихватити ако се узме у обзир да онај ко ово изговара има у виду значајан допринос натурализованих Немаца успону руског друштва током 18. и 19. века, а није доживео „продоре на Исток“ у 20. столећу. Достојевском, међутим, овде није била у првом плану евентуална германофилија Верховенског, већ парадоксална позиција лењивца који жигосе лењост. За овог јунака и иначе су везани многи парадоксални, иронијски или пародијски аспекти. На један од њих указао је Рене Жирар, подсећајући да је Степан Трофимович биолошки отац Петра Верховенског, а васпитач, односно духовни отац Николаја Ставрогина. Са њима двојицом, каже Жирар, он формира „неку врсту демонског анти-тројства“.⁸⁹ Писац, дакле, и на овај начин хоће да покаже како руски нихилизам непосредно „происходи“ из либерализма.

И пошто смо бављење непремостивим руским идеолошким вододелницама започели спором Достојевског са Тургеневим, ред је да са овим последњим и завршимо, јер је управо он био прототип за лик другог либералног интелектуалца у *Зли дусима*, писца Семјона Кармазинова. Али, у односу на Степана Трофимовича он је епизодни, па чак и другоразредан лик. У

⁸⁷ Достојевски, *Зли дуси*, стр. 48.

⁸⁸ *Исто*.

⁸⁹ Андре Жид, Рене Жирар, *Достојевски*, превела Ђурђина Топораш Драгић, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад/Октоих, Подгорица, 1994, стр. 180.

његовом случају карикатура је била још жешћа, мотивисана првенствено личном нетрпељивошћу. Физички описан као онижи старчић пискавог гласа и врсковог говора, Кармазинов је инкарнација људске сујете и списатељске таштине. Он, на пример, по један препис сваког свог рукописа депонује у банчин сеф. „Москва може изгорети, па с њом и мој рукопис“,⁹⁰ каже он не шалећи се. Његов идеолошки портрет сведен је на исказе попут оног препознатљивог да је постао Немац и да то себи бележи као част или оног који из претходног произлази – да му је питање водова у Карлсруеу „милије и драгоценије од свих питања [...] драге отаџбине“.⁹¹ У Кармазинову, нескривеном атеисти, отелотворен је аксиом који је писац ставио у уста Шатову: да „атеист одмах престаје да буде Рус“.⁹² Ипак, и поводом њега подвучена је филијацијска веза либерала и нихилиста. Приповедача најпре чуди то што славни писац благонаклоно прима дрског Петра Верховенског и чак му поверава свој нови рукопис на читање, као да има посла са уваженим књижевним арбитром. Објашњење убрзо следи: „позивајући себи нихилисту, господин Кармазинов је имао на уму своје односе са напредном омладином обеју престоница“.⁹³ Тако видимо да се и лични фактор понекад умеша у политичку поделу карата, и то на сасвим неочекиван начин, производећи нелогичне и далекосежно штетне последице. Делује ли нам и ово однекуд познато?

⁹⁰ Достојевски, *Зли дуси*, стр. 416.

⁹¹ *Истио*, стр. 544.

⁹² *Истио*, стр. 286.

⁹³ *Истио*, стр. 246.

Наравно, што се тиче обрачуна са Тургењевим у *Злим дусима*, Достојевском је најважније било да покаже његову књижевну превазиђеност. За разлику од Верховенског, чија је главна одлика јаловост, Кармазинов је као стваралац био плодан, још за живота уздигнут на пиједестал националне величине. Упркос томе, он тај статус неће задржати јер га је време прегазило још за живота. Његова превазиђеност обелодањује се приликом јавног читања опроштајног дела под насловом *Merci!*, које приповедач, наकाдашњи списатељев обожавалац, оцењује као „два штампана табака врло усиљеног нагваждања и сасвим излишног брбљања“.⁹⁴ Следи страница немилосрдног пастиша, потом и приказ дебакла код публике. Кармазинов је као писац био мртав.

Тургењев свом непријатељу неће остати дужан. Упркос званичном помирењу, у писму Салтикову-Шчедрину, већ после смрти Достојевског, он ће га назвати „маркизом Де Садом руске књижевности“.⁹⁵ То и није било тако страшно у поређењу с књижевним атентатом који је он претрпео. Атентат се, уосталом, није испоставио успешним, ни на кратак ни на дужи рок. Тургењев је своје место у историји руске књижевности задржао до данас, мада ниже рангиран од Достојевског. Има, додуше, и оних, попут Владимира Набокова, који мисле супротно. Ту се, међутим, књижевни и идеолошки разлози још једном неразмрсиво преплићу.

⁹⁴ *Исиџо*, стр. 571.

⁹⁵ https://fedordostoevsky.ru/around/Turgenev_I_S/

ВЛАДИМИР МЕДЕНИЦА: ЦРКВА ЋЕ СПАСИТИ СВЕТ

Достојевски и изазови савремене цивилизације

О Достојевском је изречено и написано веома много, написани су томови књига, одржано је на хиљаде симпозијума и научних скупова посвећених његовом делу, и заиста је тешко чак и помислити да је о њему могуће рећи нешто потпуно ново а да то већ неко негде и некада није рекао или барем наговестио. Зато ћу ја, да бих барем у почетку избегао то нужно понављање, овде говорити превасходно о свом доживљају Достојевског, када сам као младић, без имало знања из „достојевистике“ читао дела тог великог, јединственог, највећег православног писца. То прво читање Достојевског није било само пуко читање – то је била грозница, душа је била у ватри, горела је, збивало се нешто попут некаквог чишћења те младе душе од већ започетог таложења наслага којекаквих лажи и обмана, којекаквих знања, предрасуда, којекаквих усвојених туђих гласова, туђих речи, на чему се данас у школама изузетно истрајава кроз теорију и критику књижевности – али, истовремено с тим, одиграло се и нешто попут њеног сабирања, њенога утврђивања и прекаљивања како би издржала будуће ударе живота који неумитно долазе и о којима нам и говори дело Достојевског. А да бисмо били с Достојевским и проговорили нашу сопствену реч, сведочили себе личносно, као ово име и ово презиме, морамо одбацити све оно научно, туђе, неискушано, јер управо нам сам Достојевски

јевски помаже да као тај и тај, то име и то презиме, изађемо пред људе и пред Бога. Суштинска поента и порука дела Достојевског је да нема и не може бити заступства пред Богом. Нико никога не може заменити на крсту који му следи, на суду који му следи, као што би то, у ствари, хтео његов Велики инквизитор. Сама идеја замене и заступства било кога од браће пред Богом, па и оне најмање, дубоко је нехришћанска и безбожна идеја. Она је, ако пажљивије послушамо Достојевског, изразито и изричито ђаволска. Достојевског су називали „суровим талентом“, „окрутним талентом“, мислим, између осталог, и због ове последње идеје. Нема заступства, у православљу нема и не може бити адвоката. Није православље римско право и судски процес, него религија слободе, оно је сам живот у слободи, а тиме и у највећој могућој одговорности с којима ћемо, уосталом, и ступити пред Бога. Сви морамо бити своји, без страха, не плашећи се да будемо своји, и у том смислу морамо и проговорити.

Зато, све ово што сам написао мора бити у доброј мери остављено по страни. Јер проговарање, сваки говор, мора бити и разговор. Управо томе нас и учи онај о коме данас говоримо, он нас не учи монологу, не учи нас чак ни дијалогу, говору раздељеном између двојице, он нас учи разговору у коме је, макар и на тајанствен начин, присутан и трећи. Он нас учи полифонији у Логосу, да искористим то Бахтиново одређење. Заиста, да владика Атанасије (Јефтић) није пре мене рекао неколико савршено надахњујућих речи о Достојевском, можда бих ја сада читао припремљени текст, и све би се претворило у монолог, све би можда било „културно“ и „научно“, али би истовремено, ако је веровати ономе што је претходно речено, било и веома далеко од духа

Достојевског. Јер монолог није у духу Достојевског. Владика Атанасије није о Достојевском говорио као о предмету, као о нечему. Он је о Достојевском говорио „нешто“, а то је – како рече велики руски филозоф Николај Берђајев, један од најбољих ученика Достојевског, кога често омаловажавамо као обичног публицисту или га, пак, у својој верској чистоти, одбацујемо као јеретика заборављајући да је управо он многе међу нама привео Цркви – једино право постигнуће у свакој спознаји, па и у оној до које се долази приликом читања књижевних дела. Треба говорити „нешто“ о нечему, треба проговорити, макар и муцајући, макар и бунцајући, треба рећи своје, у „предмету“ треба бити. И то је онда основа за прави разговор и за право уобличавање, односно право бивање. И зато ово (припремљени текст) отпада, зато што сам слушао говор владике Атанасија. Да нисам слушао можда бисте данас нешто чули у смислу „знања и паметно“, а овако нећете сигурно ништа чути у смислу „знања“ о Достојевском и „паметно“ о Достојевском.

Чућете нешто попут одговора-реакције на једну сјајну мисао коју је владика изрекао. Говоре да код Достојевског скоро да и нема позитивних јунака, да Достојевском слабо успевају позитивни јунаци. Па и она двојица, који важе за позитивне, старац Зосима и монах Аљоша, поприлично су бледи. Све што је у његовој књижевности вредно и што му изразито успева су некакве преступне ситуације и неки негативци, безбожници, зликовци, анархисти, преваранти и ситни интриганци, мрачни типови и разблудни филозофи. А владика је рекао нешто што потпуно противречи овом прихваћеном мњењу. Рекао је да код Достојевског скоро да и нема негативних јунака. Осим можда двојице:

Николаја Ставрогина, а њега смо (сада се опет присећа́м младости, када смо заиста „као деца“ читали романе Достојевског) звали „Бели ђаво“. Зашто смо га тако звали? Па вероватно зато што нам је његово бледо лице највише наликовало на маску. А само маска може бити апсолутно негативна. Маске смо виђали у позоришту, на сликама, вероватно смо баш тада, када смо читали *Зле духе*, видели на телевизији некакве кинеске или јапанске маске, некакве људе чија су лица просто била премазана белом бојом. Да, он је био црн изнутра а бео споља: „Бели ђаво“. Једино је можда он потпуно негативан, а поред њега још можда и онај бедни, несрећни, коме тако тешко опраштамо – Смердјаков. Остало су све, ако не баш позитивни ликови, онда за сигурно „нормални“ људи, обични грешници слични нама, будући да је Достојевски, како то у својој књизи *Судбина човека у савременом свећу* рече већ поменути Берђајев, „у сваком човеку видео образ и подобије Божје, светлост на самом дну таме“! Опомињући себе и спознајући себе у греху, морамо знати и то да смо управо ми, а не неко други, та слаба светлост на дну таме. И морамо то стално имати на уму како не бисмо пали у очајање, како бисмо били непрестано, макар и у најгорем могућем греху, свесни свога достојанства. Оно „не суди“ треба да се, макар понекад, односи и на нас саме, а не само на друге. Тако да ми сада, с много јачим разлогом него у прилог супротној тврдњи, можемо тврдити да су, на пример, Човек из подземља и Иван Карамазов позитивни ликови! Они су, као и ми сами, грешници. Они су, упркос своме богоборству и побуни још увек живи ликови, истина негде заустављени на путу свога узрастања, на путу свога обожења, свога охристовљења, али не и скрајнути са тога пута.

И није само на њима да по томе путу наставе да иду напред! Не зависи само од свакога од нас да ли ће, и када ће, по томе путу кренути напред. Ко може имати такву снагу да без Бога и без другог, а пре свега без другог – и томе нас, мислим, превасходно учи Достојевски – ишчупа ногу из тог блата греха у којем је до гуше, и да крене тим тешким путем уздицања. Тежак је, ако не и немогућ, пут индивидуалног спасења. Спасити се можемо само саборно и никако другачије, то је идеја Достојевског, то је идеја Хомјакова, Соловјова, Фјодорова и Берђајева, то је руска идеја. Спасити се можемо само као Црква. Јер све на овом свету је заланчено, „све је као океан“ – како би рекао старац Зосима из романа *Браћа Карамазови* – „на једном крају света удараш, на другом крају одјекује“. И нисмо, уосталом, ми на овој земљи дати као апсолутни верници, као богови. Ми смо дати у једном палом свету, који нам Достојевски показује, и задати у том палом свету, да се у њему уобличимо спрам оног главног јунака целе Достојевскијеве књижевне епопеје, који је непрестано неприсутно присутан у сваком његовом роману – Исуса Христа. Јер Он и јесте главни јунак свих романа Достојевског. Он је, да тако кажемо, телолошко средиште дела, онај неприсутно присутни лик око кога се све врти и од кога и ка коме све стреми. И док тај лик сија, све је у том обасјању позитивно. Грешни свет је позитиван јер само грешни свет може да заслужи спасење. Не може се спасавати онај који је већ спасен, који је безгрешан, он не може заслужити спасење. А то што Достојевски слика гнојне красте на нашим лицима и онај страшни смрад који избија из наше унутрашњости, то није у циљу осуде и проклињања тог тобоже неуспелог дѣла Божјег стварања, већ у ци-

љу схватања озбиљности људскога положаја у свету и отварања свих ковчега и тајних преграда људске природе зарад њеног ослобођења и преображења. И то је једна од порука коју нам је у наслеђе оставио Достојевски. Дело Достојевског је слика пута нашега узрастања, нашега окретања око тога средишта, оно је слика и узор сваке наше делатности у свету, онога што чинимо и што треба да чинимо, што мислимо и што треба да мислимо, па тако и онога што представља један од највећих дарова Бога човеку – уметничкога талента и уметности саме, онакве каква она сада јесте и онакве каква она треба да буде, о чему сам ионако, мимо владикине надахњујуће речи, наумио нешто да кажем на овом симпозијуму.

Али, споменуо је владика и љубав код Достојевског, споменуо је жену. Говорио је о Кроткој. Али још две жене неодољиво привлаче нашу пажњу – Настасја Филиповна и Соња Мармеладова, једна, да тако кажем, у сфери естетике, друга у сфери морала и етике. Настасја Филиповна је апсолутни идеал женствености и женске лепоте, она је као некаква грчка богиња око које се све окреће. Пада ми на памет Василије Розанов, генијални руски мислилац и богоборац. Волео је да подбада хришћане где год би их срео; у неким тренуцима, рекао бих, с пуним правом. Вртео се око црквених зидина као псето и лајао, и подбадао хришћане. Био је богоборац по позвању, који као да је једва чекао да изађе на Божији Страшни суд не би ли се он, Василије Розанов, лично суочио и „објаснио“ с Богом. Како ми се чини, он је идеју о краху и јаловости рационализма генијално извукао управо из дела Достојевског, а своју религију рода, или, тачније, своје схватање хришћанства као религије рода, улогу жене у

тој религији, настојао да истакне наспрам позадине управо такве женствености или женскости какву оличава Настасја Филиповна у роману *Идиоџи* Достојевског. Њу је Василије Розанов поставио као статуу горде античке Афродите, којој и ми хришћани робујемо, и рекао: „Читаоче, ово није лепота“, рекао: „ово је јаловина“, рекао: „ово не рађа“. А онда је Розанов, насупрот те Афродите поставио слику старе Египћанке којој су се груди од силног дојења отегле до стомака, и рекао: „читаоче, ово је лепота“, „ово рађа, ово живи“, и тако дао предност том, у нашој свести паганском, родовском, не знам ни ја каквом све не, окултном и страшном Египту над читавим хеленизованим развојем савремене цивилизације, која, по њему, води у јаловост и одумирање, укључујући и хришћанство које, уместо да освешта полну љубав и благосиља род и рађање, слави „тамни лик“ „Исуса Најслађега“ „спрам кога су сви плодови света горки“. Розанов је разумео хришћанство на неки свој, „розановљевски“, крајње споран начин, и сувише механички је супротстављао „Исуса-дете“ и „свет-дете“, али је видео будућност, видео је смртбожје тамо где га нико никада није видео, наиме, у слављењу хеленског идеала лепоте, видео је оно одумирање које је православна словенска племена: нас и Русе првенствено, пратило кроз читав 20. век и које сада достиже врхунац, и као да је својом религијом рода, коју је сматрао истински хришћанском, настојао да то изумирање на неки начин предуреди и заустави.

Настасја Филиповна је трагична, фатална жена, око ње се све врти, али она не испуњава ничије наде, она није, као Розановљева Египћанка, спремна на жртву и рађање, поготово није спремна на потпуну преданост

Христовој цркви, неће њена лепота спасити свет, напротив, она ће донети само несрећу онима који је окружују – и Рогожину и кнезу Мишкину, и телу и духу, на крају и њој самој – души самој. Наравно, свет неће и не може спасити никаква женска лепота, то је јасно, али га поготово неће спасити ни лепота пребачена у некакав идеал у коме одзвања безлична трансценденција на начин грчког космоса, неће га спасити све оно „лепо и узвишено“ што су проповедали сјајни умови Европе и против чега оправдано устаје Човек из подземља, „понижен и увређен“ управо свим тим „лепим и узвишеним“, свим тим идеалима, неће га спасити никаква естетизација, никакав „кристални дворач“, никакво хармонично устројено људско друштво, тај „социјални мравињак“. Достојевски је сурови таленат, социјална свакодневица је оно што он слика без икаквог шминкања и улешавања: шминкање света је далеко од приче о спасењу и наша савест мора протестовати управо против те естетизације, у којој свако од нас може да се уљуљка и својом маштом замени саму стварност. Али стварност није свет из наше маште, нас окружују људи који се хране из контејнера, људи који своју крв размењују с крвљу пацова хранећи се истим отпацима, нас данас окружују они губави које засад нико осим Христа не може да додирне. И тек када сви ми постанемо христолики и кренемо богочовечанским путем, када заиста слободно, а не по навици, по рођењу, васпитању, по моди или под морање, уђемо у цркву, тек тада ће лепота црквености, којом ћемо и ми зрачити, бити спремна да спаси свет. Када Достојевски каже: *лейоѿа ђе сѿасѿѿѿи свейѿ*, он, у ствари, каже: *Црква ђе сѿасѿѿѿи свейѿ*. Јер је Достојевском било потпуно јасно – његова предивна, прекрасна Настасја Филиповна не само што

не може никога, па ни саму себе да спаси, она не може чак ни да продужи овај свет у репродукцији, у породици, онако како су то у односу на грчке Афродите чиниле Розановљеве Египћанке. Чак ни покајана грешница Соња не може никога спасити. Упркос њеној љубави, Раскољникову тек предстоји да крене путем спасења. Али ту можемо бар да се надамо. Напротив, Настасја Филиповна умире од Рогожиновог ножа, њу достиже некаква Анаксимандрова праведна казна у одмазду за њену неправичност, за њену неспремност на жртву и рађање, на љубав. Ако је жена овде симбол душе, оне душевности која спаја тело и дух у једно јединствено цело, онда је јасна порука дѐла Достојевског да у кругу оне лепоте која није обучена у душевност све бива осуђено на пропаст. А шта то ми, Руси и ми, та одумирућа словенска племена данас, у ствари, имамо? Све мање „покајаних грешница“ попут Соње, и све више „Настасји Филиповних“ – манекенки, које парадирају по модним пистама. Имамо жене које су обузете собом, које желе да их сви гледају, да све засене својом лепотом, да буду општевољене, имамо женску лепоту као некакву колективну својину, као отеловљење некаквог новог естетичког демократског идеала – лепота „манекенке“ је за све очи, било да је на модној писти, на слици у неком магазину или на телевизији, сви је, у суштини, могу поседовати уколико се, наравно, деси не љубав (која ту и не може да се деси) него као нека срећа на лутрији. Нема „манекенка“ оног свог, оног јединог с којим ће у браку рађати и обновити пре свега телесни живот своје љубави. Штавише, модна писта се сада преноси и на саме градске улице. Узгред, овде треба запазити развој који иде у потпуно супротном правцу у односу на Ислам – тамо рђаво мноштво, овде рђава појединачност. У иде-

алу „манекенке“ не подразумева се двоје, не подразумева се троје; немамо жену која жели оног свог, оног једног кога ће волети, с којим ће у љубави створити, да тако кажем, једну „андрогину“ пуну личност, или ће, кроз испуњење полности, донети на свет и једно потпуно ново биће. За телесни однос мушкарца и жене ми данас уместо наше речи полност користимо реч „секс“, „сексуалност“. У нашој речи су јасно садржане две половине које тек у полности-полноти(пуноћи), у узајамном спајању и употпуњавању дају једно цело. То такође казује реч пол (половина), она казује да је у подељеном бићу личност још нереализована, да је она могућа само у пуноћи-полности. Зато однос мушког и женског, идеал љубави и смисао љубави, како је то одредио Владимир Соловјов, а већ негде и Достојевски назначио, јесте управо та пуноћа полности, која се, у крајњој линији, не може ни постићи изван последњег трансa Ероса (Борис Вишеславцев), његовог уздизања (сублимирања) према лику Исуса Христа и вечнога живота. Јер за Соловјова, као и за његовог учитеља Фјодорова, крајњи смисао сваке љубави, па тако и полне, јесте у остварењу бесмртне заједнице личности. Успут, морам рећи да је расправа Владимира Соловјова *Смисао љубави* једна од најзначајнијих расправа о љубави које су икад написане. Зато, одвајајући се од нашег заједничког језика, варваризујући свој језик, језички се, да тако кажем, обескорењујући, ми не само што губимо узвишено значење речи полност, него и сам полни чин срозавамо управо тиме што га називамо сексом и сексуалношћу, речима које, у ствари, ништа и не изражавају осим пуког телесног спајања, и то не ради успињања до вечне пуноће него ради пролазног задовољства. Зато, када тружемо свој језик под изговором тобожњег обогаћивања његовог, а, у ствари,

због обичног немара према својим речима или прела-
шћености туђим, када га варваризујемо и банализујемо,
ми, у ствари, губимо оно основно у чему се налазимо и
што нам обезбеђује не само опстанак на овој земљи не-
го и будуће спасење, губимо Логос сам, Логос онакав
какав је *само нама*, као слици и прилици Божијој,
откривен у нашем језику.

Ја сам овде желео да проговорим неколико речи и о
Легенди о Великом инквизиџору Достојевског, тој сјај-
ној, рекао бих, глобалној метафори свих светова. Не, да-
кле, само модернога света у коме Велики инквизитор у
лику Великога цивилизатора дели своју срећу земаљ-
скоме стаду, него и света будућег, где ће овај душебри-
жник наставити своју усрећитељску мисију чак и након
пропасти света, све до самог покушаја да у име свих нас
стане и пред Бога Оца. Не треба много памети да би се
закључило ко је данас навукао мантију Великог инкви-
зитора, ко је данас тај душебрижник и универзални
усрећитељ човечанства. Он би данас да културу претво-
ри у цивилизацију, у градску клоаку, он би природу да
ојади искористивши је потпуно за своја градска трго-
вачка задовољства. Урбофиличари и урбомани су данас
велики инквизитори и сви смо ми данас помало велики
инквизитори. Но, урбофилија је само једна од његових
многобројних карактеристика-образина. Међутим, да
би се схватила сва дубина овога лика потребно је *Леген-
ду о великом инквизиџору* Достојевског прочитати мало
другачије него што смо је до сада читали, потребно је
поступити по савету Берђајева и том лику прићи с људ-
ске стране, открити у његовом поступању хумане моти-
ве. Многи га виде искључиво као ауторитарни лик и
тако превиђају да је то један дубоко мученички тип, је-
дан аскетски тип, један хуманиста који заиста жели да

помогне човечанству. Али како да му помогне без Христа? И то је оно што је битно. Без Христа нема ничега, никакве помоћи, никакве замене ту не помажу. И у томе је порука дела Достојевског, хтели ми то или не, порука коју нам он шаље преко Ивана Карамазова, бунтовника и богоборца, јер управо Иван Карамазов, а не неко други, прича Аљоши *Легенду о Великом инквизиџору*. Понента ове легенде је да чак ни онај најбољи, најлепши, најистинитији међу нама, ничему и никоме не може помоћи, јер ће *само он* увек бити најбољи, најистинитији и најлепши, и својом лепотом, истином и добротом покриће све оне којима тобоже служи, и поништити их пред Богом као слободне и одговорне личности. Јер је он, тај најлепши, најистинитији и најбољи, са људи скинуо тешко бреме слободе и одговорности и понео га уместо њих. И, ако треба, он ће то бреме уместо њих изнети чак и пред самог Бога Оца. Тако се барем он нада. Или пак онај који стоји иза њега и делује кроз њега? Нада се. Јер Бог не види оне које су покривени, Бог не види склоњеног, Бог не види копије, не види оне који су побегли од слободе, Бог види само јединствене, неповљиве ликове и личности. И то невиђење Божје ће бити Страшни суд на који ће уместо нас ступити Велики инквизитор. Али и он сам, безличан и бесаборан, он, тешки мученик лажне вере да је могуће појединцу да спасе свет, биће за Бога невидећи, тј. непостојећи. Тако ће се као промашена испоставити и нада онога који стоји иза овог покушаја, нада да је могуће да пропадне читава Божја творевина. Наравно, ово је речено и сувише драматично, сви ми знамо да Бог види много више него што ми можемо и да замислимо, Бог види чак и оне који су побегли од слободе и сакрили се од ње под скуте Великога инквизитора. Све ће бити осуђено и просу-

ђено онако како треба да буде. Али, ипак је наша одговорност оно о чему ми, само ми и нико други, треба да водимо рачуна, ипак је наша слобода оно о чему једино ми, и нико други осим нас, треба да бринемо. Јер кад би о нашој слободи и одговорности бринуо Бог, онда би сам Бог био Велики инквизитор. Таква је вртоглава дијалектика Достојевског. Наш је задатак да провидимо путеве којима се наша слобода креће. Зато, имамо ли ми право да очекујемо спасење ако, кличући „Осана“, већ у следећем тренутку, чим се појави Душебрижник који је сав од овога света, побегнемо од слободе коју нам је Бог дао. Може ли уопште неко или нешто да нас заштити или замени на Божијем суду, смемо ли се у том правцу заваравати или надати? Наравно, не. И то је завет који нам оставља Достојевски. Бекство од слободе је тема коју није увео Ерих Фром, њу је увео Достојевски. Као што ни концепција „натчовека“ није концепција коју је увео Фридрих Ниче, и којој смо се ми као студенти филозофије клањали и дивили, него је то концепција коју је на трагу Љермонтовљевог *Јунака нашег доба* (кога је, узгред буди речено, Ниче читао) увео Достојевски, али није, као Ниче, од ње направио идола, већ ју је кроз живот, дело, злочин и патњу, муку и грижу савести Раскољникова-Наполеона одмах и деструисао управо због могућности која је у њој примарна – да постане идол. Достојевски је показао да је то једна бедна, лажна и бесмислена концепција тако што је свог јунака Раскољникова-Наполеона на крају романа оставио потпуно празног. То је она последња страница која збуњује све који читају *Злочин и казну*. Последња страница где се појављује Јеванђеље, где испред сибирског бескраја стоје помало изгубљени Раскољников и покајана грешница Соња, проститутка која га воли. Ту последњу

страницу су многи (укључујући и мене самог) узимали као доказ слабости дела – Достојевски тобоже није имао снаге да литерарно прикаже преображај Раскољникова. Као да су се сви услови за тај преображај већ испунили!? Као да је тај преображај био циљ Достојевског? Не. Поента Достојевског је и овај пут, као и увек, била она иста: без Христа, односно без Његове Цркве, још нема и не може бити никаквог преображаја. Читали смо ми Јеванђеље а нисмо били у Цркви, имали смо и љубав грешнице и љубав праведнице, али још ништа није било решено. Раскољников тек треба да начини одсудни корак, да уђе у Цркву. И то не онако као што то чини на робији, где под морање или по некој инерцији улази у храм Господњи. Раскољников тек треба да уђе у Цркву, и то потпуно слободно, јер Црква, и то је јасно показано у делу Достојевског, јесте саборно, ненаметнуто, слободно јединство у љубави свих оних који верују у Исуса Христа и Свету Тројицу. Тако ју је већ Хомјаков, словенофил, претходник Достојевског, одредио, разграничавајући слободно православље од неслободе католицизма и анархије протестантизма. Тек тада ће и Раскољников, када после сибирске хладноће у којој обитава, осети топлину цркве и истинскога саборнога јединства, имати све услове за спасење и очишћење од греха, и никако не пре тога. И то је Достојевски показао. Дело Достојевског је тако потпуно с оне стране добра и зла, оно је то много пре и много више него што је то Ничеово. Достојевски је рекао да ће одбацити и саму истину уколико би она била против Христа. Исто би тако одбацио и добро и лепоту, ако би они ишли против Христа или мимо Христа. Зато нам је и јасан инат Човека из подземља: Нека иде бестрага ваше два пута два једнако четири, јер оно, као и сваки рационализам, иде

против Христа, иде против Свете Тројице. Мислим да управо Њој у прилог, и због Ње саме, у прилог те заумне логике Свете Тројице, Човек из подземља и изриче своје два и два су пет. *Верујем јер је ајсурно*, није ли тај одрешити тертулијанизам заиста почетак истинскога успињања према васкрсној нади и васкрсноме завршетку овоземаљскога битисања онако како је то насликано у сцени сахране малог Иљушице у роману *Браћа Карамазови*? Јер и најдивнију љубав, и најчудеснију лепоту (све наше Афродите и Настасје Филиповне, све наше „манекенке” и, на крају крајева, све наше мученице и праведнице) све то би Достојевски одбацио када не би било у складу са Христом. Наравно, све је ово само метафора ради наглашавања поенте, будући да је потпуно јасно да никаква стварна лепота, нити доброта, нити истина без Христа постојати не могу. Али, упркос томе, свет је све више у свом кретању остављао Христа по страни, без њега је наступала и нововековна философија, и нововековна уметност, без њега је наступао и нововековни морал и ми у њему данас, у његовом фактичком стању, тј. у његовој философији, уметности и моралу, видимо потпуно одсуство или уништење Софије као Божанског организма идеја, како би то рекао Владимир Соловјов. Платонове идеје су остале без Христа за којим су жуделе, оне су постале некакви празни ликови без организма Личности, *без живоїа унутар једнога Личноснога организма*, и, у коначном исходу западне философије, од Аристотела наовамо, нужно су морале да се потпуно претворе у мртве рационалне конструкције, у опште противживотне појмове.

Достојевски је, у ствари, започео тамо где је Ниче стао, иако је био његов претходник. Достојевски је већ предсказао, провидео и превазишао Ничеа. Али, у јед-

ном дубоко антихришћанском времену какво је било наше комунистичко време, сва слава је морала припасти Ничеу. Вечно враћање истог – та бесмислена, потпуно младалачка, у суштини наивна али и опасна концепција – такође нас је одушевљавала. Али и њу је Достојевски изрекао пре Ничеа ставивши је у уста ономе коме та замисао једино и пристаје, у уста ђавола. Тиме је Достојевски хтео да каже да нико озбиљан, нико ко је изашао из пубертета, уколико није ђавоиман, не може заступати ту замисао. На крају *Браће Карамазових* Иван води свој последњи разговор, али не више с Аљошом, не ни с братом Димитријем, не с људима, грешницима, злочинцима, проституткама, и каквим све не, него са самим оним који га је и навео на његов пут побуне и богоборства – са самим ђаволом. Узгред буди речено, мислим да велика руска књижевност, макар у својим врховима, никада није прихватила условност ђавола, рецимо, као некакав симбол. Он је заиста ту, присутан је и говори. И он код Достојевског говори о вечном враћању истог. Он говори о потпуном бесмислу историје, о потпуном бесмислу онога што је наша „судбина“, наиме, да на овој земљи живимо овај наш једини, непоновљиви, јединствени живот. Тај наш једини, непоновљиви, јединствени живот, заједно с универзумом који га окружује, враћаће се бесконачно много пута, и у том враћању биће потпуно обесмишљен. То вам дође као нека теорије реинкарнације, та теорија о вечном враћању истог. Нема ту ничег људског, нема достојанства личности, нема богочовечанског, ничега ту нема. И није само индивидуално тело обесмишљено у том непрестаном мењању тела, обесмишлена је и сама душа јер, као што нема јединства тела, исто тако не може бити ни јединства душе –

душа је ту као некакав апстрактум потпуно неовисан од свега телесног, те је ова теорија реинкарнације, у ствари, метемпсихоза нечега потпуно неухватљивог. Али у теорији вечног враћања истог, за разлику од разних учења о метемпсихози и реинкарнацији, вечно ће се враћати само овај један душевно-телесни облик, враћаће се без икакве шансе на било какву промену, било какав излаз из тог круга враћања. Ми не само што смо вечно присутни на овој земљи, него смо присутни у увек истим земаљским условима, што нам гарантује једно трајно овоземаљско присуство. Баш као и мит о вечном враћању истог, тако нам и учење о реинкарнацији такође јемчи једно трајно овоземаљско присуство и ништа друго, с тим што је у односу на теорију о вечном враћању истог, ова метемпсихоза барем занимљивија: душа се сели у разне регије бића, у биљке и животиње, иде навише и спушта се наниже, чиме се, управо захваљујући овим непрестаним преоваплоћењима, пред њом отвара макар и фиктивна, али ипак људском осећању ближа могућност стицања једног општесветског искуства, искуства учествовања у бићу у целини. Обе ове теорије су у извесном смислу утешне, поготово за оне који се плаше Суда, јер по њима никада и нећемо изаћи на коначни Суд, увек ћемо се изнова оваплоћавати у неком другом, у неком следећем телу или, пак, у овом истом, свеједно. Увек ћемо имати, барем тако наивна свест замишља, неку додатну шансу. И зато никада нећемо ни моћи да схватимо свет са пуном озбиљношћу и одговорношћу, нити да у њему учествујемо као личности.

Насупрот овој бесмисленој вртешци, поставио је Фјодоров један једини, јединствени и слободни повратак свега што је на овој земљи икада постојало, и то

кроз заједничко дело синова човечанских и Божје силе – кроз васкрсавање и васкрсење. Као прави Христов ученик, и Достојевски нам такође говори да никакве додатне шансе не постоје, да нам, штавише, оне уопште нису ни потребне. Постоји само једна, и то сасвим довољна могућност да у овом свету кренемо, макар и као заблудели јунаци његових романа, путем обожења. А та могућност је управо овај наш живот који је довољно дуг да бисмо се у њему привели памети. Јер само онај који је код Достојевског завршио као самоубица, који је прекинуо тај „довољно дуги“ живот, уништавајући ту једину шансу за привођење памети, односно за ступање на пут спасења, тај је негативан лик. Тако су завршили Николај Ставрогин, Свидригајлов, коме се вечни живот привиђа као прљаво купатило с пауцима, тако је завршио богоборац Кирилов, који, у ствари, до краја доводи логику безбожја: Бога нема, ја се морам убити, или, ако се ја убијем онда Бога нема, и ја сам Бог, тако је завршио и онај последњи смрад, како му и презиме сугерише – Смердјаков, и за њих, а о томе ће ипак на крају крајева Бог одлучити, можда нема спаса. Они су пропустили последњу прилику, сами су се одрекли те прилике. Сви остали јунаци Достојевског су живи људи и живе овај „довољно дуги“ живот, и сви они имају шансу да буду онај разбојник који ће се покајати и бити још колико данас „са Мног у рају“. Баш као и Кротка, која из живота одлази са Јеванђељем у руци и која ће, упркос самоубиству, бити присутна у молитви Цркве за спас њене душе.

Дакле, поента *Великога инквизиџора* је у следећем: нико те не може заменити на овом путу страдања, на овом путу патње, на овом путу крста, на овом

путу обожења. Нема тог усрећитеља који је толико добар да може било каквом драгоцености заменити ону највећу драгоценост због које је и Бог снизио, унизио, снисходио, ограничио Себе као свемогуће биће – слободу. Нема те теорије, нема те ствари, нема тог створења које може заменити твоју слободу, слободу да будеш, да патиш. Зато сви адвокати овоземаљског устројства живота морају да кажу: Достојевски је опасан тип, тежак, мрачан. Али, било како било, хтео то или не, када се само присети сопственог искуства, када га не скрива од самог себе бежећи од слободе, човек мора да призна да је Достојевски у праву и да је сазнање кроз патњу једино истинско сазнање. Што не значи, наравно, да ми у овом свету не можемо и не смемо да се радујемо. Што не значи да је све осуђено на безнадежну јадиковку и плач. И ми се и радујемо, чак и у патњи, радујемо се као што је у *Браћи Карамазовима* показано. Чак и у присуству смрти, на сахрани малог Иљушице, деца могу да се радују, радост прожима патњу јер је та сахрана васкрсна сахрана. Тако ћемо се и ми радовати, само ако будемо као деца. У противном, нећемо се радовати, наш живот ће бити пакао очајања, пакао мучења и коначне одлуке да се он прекине самоубиством.

Достојевски је, наравно, на свој особени начин, пре Ничеа рекао и да је Бог мртав, да је Бог умро у конкретној историји, али не тако директно и споља експресивно, као Ниче, већ на један прикривенији, али зато много драматичнији начин. „Ако Бога нема, све је дозвољено“, то су речи Достојевског. Његови романи, поготово *Злочин и казна* и *Зли дуси*, управо сликају ту сведозвољеност па, према томе, показују каква ће апокалипса наступити у свету у коме је Бог мртав. Штави-

ше, судбина тог безбожног света, света у коме је убијен Бог, је апсолутна резигнација и очајање, у томе свету не само што је све дозвољено, у њему је све свеједно! У њему ће све замрети и никада се ништа неће вратити, нити ће моћи да се врати. Апсолутно неразликовање, потпуно слепило и гашење је судбина тога света. Поента Достојевског је у томе да без постојања Бога свет не би могао да постоји ни једног јединог тренутка будући да не би ни настао. Ниче не промишља ствар до краја јер је сувише обузет снажном експресијом, спољашњом изражајношћу и младалачким бунтовништвом сопствене воље и одушевљењем својим сопственим замислима: Дионис против Распетог! Сувише је обузет естетиком надчовека и воље за моћ. Достојевски је схватао ту потребу за младалачким самопотврђивањем – та има код њега много таквих младића – али је он пошао даље, он је схватио да је воља основни извор како спознаје тако и дела, али да је воља за моћ болест на вољи за животом која у јуришу заразе, легиона (*Зли дуси*), некрофилно уништава све живо, саму вољу за животом, и сам њен циљ – живот сам. Он је схватио и мањкавост саме воље за животом ако она уједно није и воља за преображајем живота, за васкрсавањем и васкрсењем. А то су схватили и Фјодоров и Соловјов. Зато чак и најморалније усмерена воља за животом, тзв. алтруизам, нема никакву предност у односу на вољу за сопственим животом, односно егоизмом. Ни једна ни друга воља не спасавају. Спасење је с оне стране добра и зла, сваке етике, с оне стране истине и лажи, сваке гносеологије, с оне стране сваке лепоте и ружноће, сваке естетике. Оно је у остварењу Истине, Доброте и Лепоте као унутрашње садржине живог организма Личности, а не као некаквих норма-

тива једне рационализоване друштвене организације, не као *Крисћијалног дворца*, те универзалне метафоре једног утопијског али дубоко безбожног друштва. Јер „ни живот само за себе нити живот само за друге, већ са свима и за све“ – та воља за васкрсавањем и васкрсењем је оно што прожима читаву руску религијску философску мисао 19. и 20. века, на начин како се она испољила код њених родоначелника: Достојевског, Фјодорова и Соловјова. Та воља циља на обнављање читаве твари, због чега и природа у делу руских религиозних мислилаца добија узвишено место – она није само пуки објекат људскога деловања, израбљивања и експлоатације у модусу цивилизације, већ постаје онај фактор који, наравно, ипак само кроз човека, учествује у стварању чак и таквих грандиозних творевина које човек у својој гордости понекад везује искључиво за себе, а у својој скромности искључиво за Бога, а, ако је дозвољено тако рећи, у свом реализму – за себе и за Бога. Фјодоров, Соловјов и Достојевски су у највећем могућем степену били реалисти, нису били ни горди ни скромни, и зато су могли да стану иза оног што је Соловјов у своме чланку *Ойшћи мисао уметности* рекао: „Очигледно да је естетска веза између природе и уметности много дубља и значајнија. Она се уистину не састоји у понављању, већ у *иродужавању оног уметничког посла који је зайочела природа*” (подвукао В. М.). Дакле, лепота настаје као резултат тројичне, тросубјективне активности. Три су, дакле, субјекта уметности: Бог, човек и природа. Уметност је нешто што гради целовито људско биће, нешто што у себи садржи и космичку и божанску пуноћу, у том смислу је она и те како озбиљна, и те како значајна људска делатност. Јер практично још једино она у овом свету

(данас, истина, све мање, и у томе је њен пад) брани целовитог човека и говори из целовитог човека, из пуноће бића, из органскога човека који је везан и за Бога и за природу. Фјодоров, Соловјов па и Достојевски, упркос градском амбијенту у коме се збивају његови романи (сетимо се само „оде“ земљи и природи старца Зосиме) су почаствовали ту назови „бесловесну“ природу да буде тај трећи учесник у делу стварања истинског уметничког дела – нове богочовечанске космичке заједнице – о коме су, и не знајући то, сањали сви најбољи људи човечанства. Они су знали да је стара уметност само уметност подобија, уметност сличности, али да нова, будућа, теокосмоантропоургијска уметност треба да буде уметност личности, односно да њена мисија није у стварању мртвих подобија него у заједничком послу васкрсавања, у људском и божанском послу, у богочовечанском синергијском деловању и раду на потпуном „оваплоћењу духовне пуноће у нашој стварности“, односно васељенске лепоте или васељенског духовног организма (Соловјов). Многи мисле да је Фјодоровљева идеја васкрсавања предака и регулације универзума безумна и нехришћанска. Али далеко од тога. Он је, у ствари, само нагласио ону основну интенцију целокупне људске мисаоне и практичне делатности уколико човек жели да буде Син човечански, интенцију на васкрсавање – наш је задатак да васкрсавамо, да оживљавамо. Ми то, у ствари, непрестано и чинимо, истина само привидно, кроз сваку врсту помена, памћења, сећања – од сахране и гробља, до музеја. Човек у том учењу не стаје на место Бога. Не даје се човеку снага васкрсења – васкрсење остаје божански чин који треба да се стопа са људским чином васкрсавања (оживљавања). А васкрсење као божан-

ски чин ће се нужно стопити са човечанским васкрсавајућим чином тек ако човек истраје у тој апсолутној усмерености ка јединоме, истинском циљу свих наших дела, па тако и уметности – васкрсавању. И зато Страшни суд и може бити услован јер је отворена могућност за слободну тео-космо-антропоургију. Уметност је, дакле, за ову тројицу, она жељена њива теокосмоантропоургије. И зато уметност Достојевског, која израста из ове тројичности, јесте васкрситељска делатност своје врсте. И за таквом уметношћу, може се слободно рећи, за таквом уметношћу жуди читава твар. Достојевски је изишао из античког космоса изграђеног у облику кипа-статуе. Нема у Достојевском оне класичне, рационализоване, естетичке хармоније коју отеловљава грчка статуа. Уметност Достојевског је хришћанска, а то значи романтичка у једном дубљем смислу те речи. Она је несавршена и незавршена у смислу некакве уске естетске заокружености јер је сама свесна овога света у коме живи, али и онога другог, савршеног и завршеног света ка коме тежи. Она је управо онаква каква је била рана хришћанска уметност непојмљива грчком оку, штавише, ружна томе оку управо због своје удаљености од естетичког идеала који је поставио стари Грк. Та је уметност у највећем могућем смислу романтичка и реалистичка. Хришћанска уметност која је свет видела онаквим какав он заиста јесте, као палу Божју творевину која ипак жуди за властитим преображајем и спасењем, за идеално око Грка је морала бити наказна. Ово грчко вредновање понекад се провлачи и у критици Достојевског, која кулминира у тврдњи да је књижевност Достојевског недовољно естетична, што би, ваљда, требало да значи и да је она најмање уметничка, да је она по чистим

естетским критеријумима готово вануметничка. У њој над естетичким критеријумима тобож превладавају социјални, морални, чак педагошки, религијски, идеолошки. Али то је, наравно, тешка заблуда која се заснива на паганском грчком идеалу лепоте и на уско-естетичком, рационалистичком и формалистичком критеријуму потпуно недовољном да се из њега просуди титанско дело Достојевског. Срећом, није естетика, нити било каква философија уметности оно што одређује судбину праве уметности у свету, поготово не уметности Достојевског. Пре ће бити обрнуто, да уметност Достојевског чини депласираном сваку естетику, сваку философију уметности која смисао уметности не види у остварењу живе целовитости, било да се она, та целовитост, односи на појединца, некакву заједницу или читаву васељену. Јер уметност, поготово књижевност Достојевског, супротно свим класичним естетикама, у чијем окружењу ми и дан-данас вреднујемо, нема неки свој одвојени, апстрактни спецификум у односу на морал, сазнање, философију, није неки, у свет предмета – књиге, филма, скулптуре – оваплоћени део човековог бића, није оваплоћење некакве његове специфичне душевне моћи, како је то мислио Кант, напротив, уметност је, а тим пре уметност Достојевског, нешто што једино поседује могућност да кроз себе изрази и у себи оваплоти тоталитет људскости, целовитост људскости, а што никако не могу ни морал, ни философија, ни наука. Уметност покреће читаво човеково биће. У стварању или примању дела истинске уметности учествује читав човек: његов дух, његов ум, разум, његова чулност (полност и осећајност), његова машта и уобразиља – моћ уобличења, па се, супротно класичној естетици, може тврдити да је она *differentia*

specifika umetnosti u odnosu na druge oblasti човековог духовног деловања управо u celovitosti, potpunosti, totalitetu људскости којим се она и ствара и прима. Наравно, тај totalitet обухвата и оне силе које делују у човеку и кроз човека, које га на неки начин обликују као врх творевине, као створење које у себи потенцијално садржи све слојеве бића: свет природе и свет духа: физички и божански свет, тако да слободно можемо рећи да је totalitet људскости, у ствари, један тео-космо-антропијски totalitet који се испоставља као истински субјекат уметности, која опет, са своје стране, засад једина може учинити да тај totalitet изгледа (и да у неку руку и јесте) као сам живот. Достојевски је међу првима то уочио и међу првима успео то да покаже.

Уметност Достојевског је уметност генија, човеку још по рођењу природног духа, како су мислили стари, па би стога свако трагање за изворима литерарног опуса Достојевског у оквирима његових психолошких, социјалних и идеолошких ставова било у најмању руку недовољно. Није живот Достојевског, његова психологија, његово свакодневно биће, оно што је битно и спасавајуће, то је његово дело које нам и у овим страшним временима у којима његов Велики инквизитор обучен у одежду Великога цивилизатора настоји да потре сваку разноврсност, да упросечи сваку вредност, показује, између осталог, шта је и у чему је, у ствари, права суштину уметности. Будући да јој је извор тео-космо-антропијски, јасније речено богочовечански, њен коначни смисао и циљ може бити такође само богочовечански, односно, тео-космо-антропоургијски. Таква уметност, уметност каква треба да буде, настаје као последица својеврсне синергије, садејства Бога,

човека и природе као тројичног субјективитета, и она, та нова, пројективна уметност, може, уз Божју помоћ и наклоност природе (сва твар стење и мучи се до данас и чека избављење), том човечанству да укаже на пут спасења, и, на крају, да га преобрази: једино је уметност, макар засад само у потенцији, тројична, једино она, од свих људских моћи и творевина, чини тројединство Лепоте, Истине и Доброте, јединство у коме ова три идеала несливено и нераздељливо, органски постоје и суделују. Уметност је, другим речима, дело целовите душе а никако не неке посебне „душевне моћи” – управо душом уметник ствара, и својим делом позива и друге душе у пуноћу постојања. Често се говори да је душа као некакав медијум који повезује тело и дух, али то је само услован говор, душа је органско ткиво, органска маса која оживљава и прожима како тело, тако и дух, или, тачније речено, чини могућим и тело и дух. Јер само је душа целина која у себи мири крајности и мањкавости тела и духа узетих по себи. Када душа почне да се спушта, да деградира до пуке телесности или да се тобож „уздиже“ до чисте духовности, има велику могућност да оболи од највишег облика душене поремећености – некрозе, која је уједно и болест ткива, и болест духа.

Уметности је, дакле, туђ сваки парцијални интерес, па макар се радило и о интересима ових идеала узетих понаособ. У том случају, макар служила и самом идеалу лепоте, уметност се, као форма којом се бави естетика и која љубоморно чува неки свој спецификум, изрођава најпре у празни естетизам, а убрзо у ништа, пуко, празно ништа. Стога је Владимир Соловјов, тај контроверзни мислилац за кога кажу да је Достојевском послужио као узор и за лик Аљоше, и за

лик Ивана Карамазова, могао с пуно права, ма како то парадоксално изгледало, да се побуни против такозваног естетскога партикуларизма у име тројичног субјекта уметности и целовите људске душе. Наравно, иста судбина очекује и глорификацију идеје добра, односно такозване моралне свести која се, баш зато што остаје крајње неделатна (а то нам је Достојевски такође показао) често изврће у своју супротност – зло, односно у ништа.

Ми, поготову ми школски философи, све смо на неки начин секуларизовали, све смо свели на људске моћи. А они, „природни философи“, Достојевски и његови другови и његови следбеници, они који су градили то саборно јединство које се назива руском религијском философијом и књижевношћу, они су знали да кроз човека делују и друге силе, да делују трансфизичке и инфрафизичке силе, да делује сама природа, да делује и ђаво, да делује и Бог. У томе је њихов значај и њихова величина. Њихова вера је била потпуно искрена и зато су они и могли да створе дело у коме је све толико убедљиво, да то нико, дато у таквој убедљивости, не може да спори. Насупрот западној школској философији, у којој је на делу тешка работа разума који покушава да живо биће потпуно препарира у појмове, у људске конструкције, и у којој више нема ни говора о идејама а поготово нема самих идеја, у руској философији је управо идеја однела победу над чистим појмовима. Идеја која није и не може бити пука људска конструкција. Зато што је идеја лик, облик који може да настане и који настаје само у узајамном односу Бога и човека, само у Божијој милости да дарива некога талентом за грађење ликова, за грађење јунака, књижевних визија. Али, ако су књижевни јунаци,

и ако су визије уметника – идеје, онда ова данашња философија англосаксонског типа нема, нити може имати ни једну једину идеју. То, наравно, њој уопште не смета. Напротив, она се тиме дичи. Али то, да без идеје као уметничке визије нема ни праве философије, то је знао још Платон. Од новијих философа Запада то је знао Ниче. Платонова мисао је изворно живела у свету идеја. Он је знао да су идеје бића, да имају у себи нешто живо. И управо зато његова философска дела имају књижевну вредност, то јест имају у себи нешто од истинскога живота. И зато је Берђајев у праву када каже да „философију из опасне близине науке морамо вратити у благотворну близину уметности“ (*Смисао стваралаштва*). Зато што уметност није место где проговара некакав спецификум човека, некакав део, некаква његова парцијалност, као да, тобоже, постоји некакво посебно естетичко чуло, некаква посебна моћ којом се уметничка дела примају или праве. Напротив, уметничко дело може да прими и да сазда само целовито људско биће, њега може да створи и да доживи само човек целовит у себи и у својим односима с другим људима и са Богом. У томе је разлика између уметности и свих других делатности духа, у томе је и величина праве уметности, оне која засад само покушава да ствара на начин тројичнога стварања. Уметност се тако уздиже изнад сваког партикуларизма, па и оног естетског који је био својствен њеном детињству, она се уздиже изнад сваке једностраности која сакати душу. А душа је оно што је најважније. Шта вреди читав свет у односу на једну једину душу. Онтологија душе је оно о чему говори целокупно дело Достојевског. Не „душевних моћи“. Не ни духа, не ни материје. И зато је Ниче има право кад је рекао: „Достојевски је је-

дини психолог од кога сам нешто научио“. И у том признању проговара највиша могућа афирмација.

Достојевски нам је данас потребнији него икад зато што је душа оно што нас је напустило, што је разорено, оно што по сваку цену треба да нам се врати. А управо нам дело Достојевског „враћа душу“ и то, како је на почетку овог реферата речено, као у некаквој грозници, у ватри у којој се спаја оно што је већ почело да се расипа, у којој се прекаљујемо и припремамо да у свету који нас кида и у коме кидамо сами себе и друге, опстанемо, сачувамо душу, да не паднемо као жртва оне најстрашније поделе, поделе на тело и дух, да не будемо само тело или само дух, већ да постојимо као целовите људске личности које су свесне да сва блага овога света не вреде ништа у односу на оно једино благо које човек има – властиту душу.

МИРОСЛАВ МАКСИМОВИЋ: ЧИТАЊЕ ДОСТОЈЕВСКОГ

Двестогодишњица рођења Фјодора Михајловича Достојевског биће ове године обележана у свету, бар у оном делу света у коме су књижевност и култура још на цени. Да ли ће, и како ће бити обележена у Србији – то је још непознато, мада Срби имају понајвише разлога, после Руса, да се сете овог писца. Али, свако од нас може да му ода почаст тако што ће прочитати неку његову књигу. Читање продужава живот: читајући књигу месец дана, човек доживи, осети, промисли и схвати оно за шта му је у свакодневном животу потребно много више времена. А читање Достојевског и продубљује живот: откријемо, и у властитом, и у бивању око нас, провалије и узвисине које иначе не бисмо приметили.

Дајући мали прилог овом јубилеју – а и да бих навео понеког читаоца да се придружи овом читалачком начину одавања почести – пробрао сам неколико читалачких забелешки на маргинама књига Фјодора Михајловича.

1.

Кад читате политичке списе Достојевског, наилазите, на многим местима, на размишљања која као да су писана данас. То је, делом, зато што је Достојевски

дубок писац, а дубљи токови историје и суштина политичких односа не мењају се уопште а свакако не брзо, а делом и зато што он доста пише о односу Русије и Европе, а то је вечан (и српски) проблем.

Има, наравно, и места која нам данас ништа не значе, неке појаве више не постоје (мада би требало двапут размислити да ли збиља суштински не постоје или су толико споља измењене да их данас не препознајемо).

Један од недостатака, за данашњег читаоца, код Достојевског, јесте и чињеница да он не пише о Америци, једва је помиње, а она је данас чвор светских проблема. Ипак, да размислимо о томе.

Факат јесте да Достојевски пише о Европи, она је у деветнаестом веку била главни политички актер – и у односу на Русију, и у свету. Али зар није Америка израз неких европских тежњи, које се у Европи нису могле потпуно развити због различитих ограничења, а у Америци су добиле широк простор за свој пуни замах. Као да су главни животни сокови просто исисани у Америку, у Европи је остала само љуштура. Америка је европски идеал и није чудно што данас мноштво европских интелектуалаца својим мислима само рецитује америчке приче (односно приче елите која и државу САД користи за спровођење својих интереса).

Друго, кичма политичких размишљања Достојевског је однос материјалног и духовног. Суштина материјализма, као тежње (западног) друштва, иста је и данас, а његови појавни облици су и у време Достојевског били веома присутни, да би данас, баш у Америци, дошли до свог врхунца и остварили светску доминацију.

Као да више нема простора, у људском друштву, за дух, за оно што је створило човека и његова је специфична благодет. Како да дух узлети, спутан чарима и страстима материјалних изазова? Сви светски аеродроми, за тај узлет, затворени су или су пред затварањем.

Али, дух није авион, удобан, опремљен свим савременим технолошким чудима – како га замишља амбициозни материјалистички поглед на свет. Сличнији је птици, може да узлети одакле било и да отвори, човеку толико потребне, видике на небо.

2.

Срби нису могли да имају Достојевског, јер нису Руси. Штета за Србе, што нису имали Достојевског. Достојевски је тако добро, али не искључиво, описао западњачке склоности руске елите његовог доба, у контрапункту са руском изворношћу, да је сваки образовани Рус, који је читао Достојевског, потом пазио шта ради. Има, истина, и данас западњака у руској елити, кажу да их има много, али ипак не успевају да прекину отпорну нит самобитности руског народа. (Због које је, уосталом, то велики народ.) Можда је Достојевски допринео томе. А можда и није, можда је он само израз руске унутрашње снаге, кроз њега је проговарала, али деловала би и без њега.

Западањачка склоност и руске и српске елите је разумљива. Ти народи очекују да им рационалност и практичност Запада помогне да развију облике свог живота, заснованог на дубокој али неефикасној православној духовности. Да није агресивности Запада, који

би да осваја и искоришћује, ко зна на какве би видике ова руско-српска склоност извела човечанство.

У новијој историји, западњачка склоност преовлађује у српској елити. У првом периоду, по ослобођењу од Турака, та је склоност била корисна за Србе. Међутим, касније, кад су Срби збуњени југословенством, у коме се њихова унутрашња снага топила, та склоност је постала бескорисна, само је повећавала збуњеност. Данас више личи на карикатуру него на богату слику, више је стохолмски синдром жртве него плодотворан замах свесног народа.

Зашто је тако? У начелу, елите су посредници између моћи (власти) и народа, простор кроз који се моћ пројектује у народ. Праве елите су оне кроз које делују и повратне силе: снага народа утиче на моћ, обликује моћ. Проблем приметног дела данашње српске елите је у томе што је потпуно приклоњена западној моћи, а нема никакве везе са својим народом. Уместо да унутрашња својства српског народа развија уз помоћ неких западних вредности, има их, српска елита само заступа моћ западних интереса. Треба је разумети, ту елиту. То је савршено удобна позиција: зна да је Западу потребна у процесу успостављања контроле над Србима, а очекује (зна) да судбину народа не дели, нити ће је делити.

Има и једна сличност руске и српске прозападњачке елите. Обе су веома критичне, до презира, према свом народу: примитиван, затуцан, нецивилизован, порочан, прљав, полулуд. А требало би, по схватању те елите, да Срби буду Немци, или бар Американци. Добро, можда не би било лоше да Срби буду Немци (ако се сложимо да није баш нужно да постоје Срби), али они то никако не могу постати тек тако, како елита

замишља, скоком у Европску Унију и НАТО. Срби могу лако постати само немачке слуге, али Немци никако.

Треба, дакле, разумети српску западњачку елиту. Један њен део ради професионално: за новац промовишу западне интересе, за исти новац би радили и било шта друго. Други део ради исто, али из уверења: служење напретку. Али и њима је у подсвести властита корист: знају да иза тог напретка стоји моћ која даје или обећава удобну, недодирљиву позицију.

Поштовање би заслужио онај припадник наше западњачке елите који би рекао, и урадио, следеће:

Пошто је мој народ заостао, далеко од цивилизацијских (да не кажемо: западних) вредности, ја напуштам донаторске конференције и одричем се донација, не примам грантове, отказујем студијска путовања и хонораре, не радим више паметне а Србији потпуно непотребне „пројекте“ од сто хиљада евра, напуштам партијске номенклатуре и невладине организације, напуштам Београд, идем у Клокочевац. Ту ћу народ подучавати и помагати му да усвоји цивилизацијске вредности, живећу са њим, ваљда ћу наћи и неки плаћени посао да ме прехрани, ако и не нађем – наш народ је гостопримљив и сажалјив, наћи ће се кров над главом и кора хлеба за мене. И тако док могнем. (Вероватно би и српска држава, кад би се ова појава раширила, додељивала националне пензије остарелим мисионарима западних вредности – то би јој било и јефтиније од онога што сада мора да им даје без икакве користи за народ.)

И ето идеалне ситуације: елита користи народу, народ воли елиту! Међутим, шта ако се испостави, у Клокочевцу, да овај елитни западњак мало шта зна,

мало шта уме да ради, а мало је и полењ? Постао би елитни сеоски клошар и локални пијанац. А то не можемо допустити.

3.

Лебедев, у *Идиоту*:

„...Ја вас сад све изазивам, све вас безбожнике и невернике: чиме ћете спасти свет и у чему сте му пронашли нормалан пут, – ви, људи науке, индустрије, удруживања, масних плата и дневница, и осталог? Чиме? Кредитом? А шта је то кредит? Чему ће вас довести тај ваш кредит?“

Затим се развије разговор у коме се дође до теме глади, свеопште глади, која је, у дванаестом веку, посећивала „човечанство једаред у две или највише три године, тако да су људи при таквом стању ствари прибегавали чак и људождерству, наравно кријући то“. У финалу детаљног разматрања те теме и примера човека који је, у току двадесет година, појео шездесет монаха и шесторо деце, Лебедев каже да тај злочинац „одлази свештенству и оптужује себе, предајући се у руке властима“. А није морао, могао је да избегне ломачу и ватру, тако што би ћутао до краја живота, или што би и сам отишао у калуђере.

„...Значи да је постојало нешто што је јаче од ломача и ватре, па чак и од двадесетогодишње навике! Значи да је постојала нека мисао јача од свих несрећа, неродица, мучења у подрумима властеотских замкова, куге, морије, и свег оног пакла који оно човечанство не би преживело без те мисли која све обухвата, која управља срцем и оплођава животне изворе!

...А покажите ми нешто слично тој слици у данашње доба порока и железничких пруга... управо, требало би рећи, у наше доба пароброда и железничких пруга, али ја кажем у наше доба порока и железничких пруга зато, што сам пијан, али сам правичан! Покажите ми једну мисао која међусобно везује и сједињује данашње човечанство, која има макар половину онакве снаге као у оним вековима.

...И не плашите ме вашим добрим стањем, вашим богатствима, реткошћу глади и брзином данашњег саобраћаја! Богатства има више али је зато снаге мање; свеобухватајућег више нема; све је омлитавило, све је увенуло, и сви су увенули!“

Али доста о томе, завршава Лебедев, требало би да почнемо са закуском која је за госте спремљена.

И данашњи Лебедев би морао да разговор о стању човечанства води слично и прекине слично, предлогом да се пређе на закуску. А ту сад чекају генетски модификоване посланице: оне не млитаве и не вену. И ми, увенули, нећемо венути кад будемо генетски модификовани, и нећемо ни приметити да свеобухватајућег и даље нема.

4.

Достојевски, у писму престолонаследнику Александру Романову, фебруара 1873: „У збуњености и страху да смо у односу на Европу много заостали у интелектуалном и научном развоју, заборавили смо да ми сами, у самој суштини и циљевима руског духа, поседујемо, као Руси, способност да, можда, донесемо свету нову светлост, уколико се будемо самосвојно развијали.“

Шта би рекао, да је био жив, 44 године касније, када су Руси и донели свету нову светлост у облику Октобарске револуције!? Вероватно нешто слично ономе што је рекао о Париској комуни, посредно и о Француској револуцији, у писму Н. Н. Стахову, 30. маја 1871: „Они секу главе – а зашто? Једино зато што је то најлакше... Морална основа друштва (преузета од позитивизма) не само што не даје резултате већ не може ни саму себе да одреди, губи се у жељама и идеалима. Зар, најзад, има мало чињеница да се докаже како се друштво тако не ствара, да ти путеви не воде срећи и да она не долази отуд откуд се до сада мислило? А откуд онда? Написаће људи много књига, али ће главну ствар пропустити, а то је да су на Западу људи изгубили Христа (због католицизма) и због тога Запад пропада, једино због тога. Идеал се променио, и то је сасвим јасно.“

У Русији није било католицизма (само нешто унијаћења), руска мисија у свету, „нова светлост“, како рече Достојевски, почивала је на православној духовности и општечовечанском човекољубљу (а не на империјалном ширењу, које је неизбежна последица постојања неке империје, а не суштинска основа руске државне идеје), па опет је баш у Русији изведена најуспешнија револуција са чисто материјалистичким (марксистичким) идејама.

Како је то било могуће, шта Достојевски није приметио? (Ширење симптома долазеће Октобарске револуције у Русији, он је приметио и описао у *Злим дусима*, и у *Пишчевом дневнику* за 1873, али би њеним успехом вероватно био изненађен, а згрожен свакако.)

Можемо узети као вероватне тврдње да је у изазивању Октобарске револуције било обавештајног ра-

да других земаља, пре свега Немачке. Њима је било у интересу да се Русија ослаби. Али без обзира на то, очигледно је да идеја Октобарске револуције није изворно руска, већ је дошла са Запада. А у руском друштву се примила, не могу тајне службе да посаде пелцер у тло које га не прихвата.

Зашто се примила? Зашто слични покушаји презимања власти нису успели нигде на Западу, у друштву устројеном на материјалистичким принципима, а успео је овај у руском друштву, које је почивало на идеји хришћанске духовности? Па управо зато. Комунистичка идеја промене начина расподеле материјалних добара тешко може да прође, као материјалистичка, у материјалистичком друштву: оно има материјалне инструменте којима је корумпира, отупи или угуши. Истим средствима делују на људе, и ту је питање ко је материјално јачи (капитал или револуција) – а зна се ко је. Међутим, друштво са духовном основом и циљевима нема директна средства одбране од такве материјалистичке идеје каква је комунизам. Чак може да помисли, јер је она упакована идеалистичким машиницама: ево решења!

Дух чезне за оваплоћењем у материјалном, јер зна да без њега нема живота. А то није могуће без изневеравања духа. Ни материјално не може без духа, али му се никад неће дати, само ће га користити за легитимитет међу људима. И зато ће се стално урушавати изнутра, изнова и изнова, и никад неће човечанству дати решење.

Октобарска револуција потрајала је, наизглед чврсто, више од седамдесет година. Али је врло брзо почела саму себе да урушава, пре но што се коначно изнутра срушила. Један од узрока њене пропасти, не-

приметан, јесте и то што није успела да уништи руски (православни) дух. Он је живео испод глазури социјализма. Осетио сам га у фебруару 1978, када сам ушао у једну од цркава у Загорску (тада, а некада и поново сада: Сергијев Посад), пуну народа који је, заједно са свештенством, певао, као да је на небу. Осетио га је и Стаљин када је, 1941, позвао тај (отаџбински) дух да спасава и државу и његов режим.

Није Достојевски, дакле, дугорочно гледано, ништа превидео. Чак је, ненамерно, без властитог присуства, доказао да „руски дух“, као шанса човечанства, постоји и у материјалистичком 21. веку. Препричао ми је Богдан Ракић, Србин који живи у Америци, анегдоту коју је чуо од Младена Матарића, Србина који живи у Француској (обојица избеглице из Сарајева). Елем, наиђе Роман Абрамович, руски богаташ, онај који је купио фудбалски клуб Челзи, на неку коцкарницу, у Бадену или Визбадену – нисам тачно запамтио, а Достојевски се коцкао у оба града – на чијој је фасади стајала табла са натписом да се ту коцкао Ф. М. Достојевски и да је остао дужан, прерачунато у данашњи новац, и вероватно са каматом, 280.000 евра. Уђе Роман у ту коцкарницу, потражи власника и каже му: Како Достојевски може бити вама дужан, сви смо ми дужни њему! Па извади чековну књижицу и најави да ће им написати чек на 280.000 евра ако одмах, пред њим, скину ту таблу.

Шта мислите, да ли су је скинули? Ето, дочекао је Достојевски да руски дух осветли западну коцкарницу.

5.

Мислили смо да је читав организам овог народа већ заражен материјалном и духовном изопаченошћу, мислили смо да је овај народ већ заборавио своја духовна начела, да их није сачувао у свом срцу, да је у немаштини, у изопачености изгубио или искварио своје идеале. И изненада, читава ова „једнообразна и учмала маса“ (по мишљењу неких наших паметњаковића, разуме се), чијих сто милиона живи на много хиљада врста, нечујно и беживотно, у вечитом зачетку и у вечитој већ знаној немоћи да нешто каже или учини, као нешто вечно стихијско и послушно – читава ова Русија се неочекивано буди, диже и смирено, али непоколебљиво пред целим светом изговара своју дивну реч... И не само то. Руси крећу на пут жртвовања и стотине њих одлазе, праћени хиљадама људи, у неки нови крсташки поход (овако управо и називају овај покрет; Енглези су први упоредили овај наш руски покрет са крсташким походом) – у Србију, у помоћ некој својој браћи, јер су дознали да су они тамо нападнени и поробљени.

Читалац је могао да помисли да је прву реченицу претходног пасуса, све до помињања сто милиона, написао данас неки српски аутор. А то је одломак из *Пишчевог дневника* Достојевског, посвећеног српско-турском рату 1876. године и одласку руских добровољаца, под генералом Черњајевим, у тај рат.

Мислили смо да је руски малигни утицај на Балкану почео у наше време, када су га разгласили Американци, пошто су они дошли на Балкан. Али не, ево доказа да је почео много раније и да траје вековима, само га Американци нису примећивали јер су били

заузети Индијанцима, куповином Аљаске и другим подухватима. И, што је још катастрофалније, мислили смо да је Достојевски велики писац, а и из овог одломка испада да је обични Путинов пропагандиста.

6.

У говору о Пушкину, Достојевски је изнео тезу да су обе културнополитичке струје међу Русима тог времена – словенофили и западњаци – у ствари израз руског духа, да је њихова супротстављеност непотребна и да ће се у будућности сви образовани и искрени Руси ујединити ради достизања величанственог циља. Међутим, објављујући говор у *Пишчевом дневнику*, он је, у претходним *Објашњењима*, изнео сумњу да ће маса западњака, средњаци међу њима (изузео је водеће западањаке, који су му, у сали, после говора, прилазили и честитали), прихватити његову идеју. Записао је да би они могли, можда, рећи ово:

„Проблем је у томе што ваша поставка, ваш закључак да су наша стремљења била ускладу с народним духом и да смо се ми тајанствено напајали њиме, та ваша поставка за нас је ипак више него сумњива, па стога споразум међу нама остаје немогућ. Знајте да смо се ми напајали Европом, њеном науком и Петровим реформама, а не духом нашег народа, јер га на свом путу нисмо ни чули ни видели, напротив, оставили смо га негде за собом и најбрже што смо могли побегли од њега. Ми смо одмах на почетку кренули самостално и никада нисмо следили неки, тобоже, неодољиви инстинкт руског народа за свесветско разумевање и уједињење човечанства, једном речју, за све

оно о чему сте ви толико напричали. У руском народу, пошто је дошло време да се потпуно отворено изјаснимо, ми, као и пре, видимо само инертну масу, која не може ничему да нас научи, која, напротив, кочи развитак Русије ка прогресу, и коју треба потпуно преобразити и прерадити – ако не органски, онда бар механички, то јест, натерати је да нас слуша једном засвагда, на веке векова. А да би се то постигло, треба усвојити грађански поредак какав имају европске земље, о којима се управо повела реч. Наш народ је, заправо, просјак и кмет, што је увек и био, и не може имати ни свој лик, ни своје идеје. Целокупна историја нашег народа је апсурд из којег сте ви до сада изводили свакојаке закључке, док смо ми на њу гледали трезвено. За народ као што је наш добро је да нема своју историју, а све оно што има под том фирмом, треба да одбаци са гнушањем. Историју може имати само наше интелектуално друштво, коме народ треба да служи искључиво својим радом и својом снагом.

Дозволите, не узбуђујте се и не вичите: говорећи о послушности народа, ми не желимо да га подјармимо, о, не, наравно! Не изводите, молим вас, такве закључке: ми смо хумани, ми смо Европејци, ви то одлично знате. Напротив, ми намеравамо полако, постепено да образујемо наш народ и да крунишемо наше здање, уздигавши народ на свој ниво и преобративши га у другу националност, која ће након његовог образовања сама наступити. А његово образовање започећемо тамо где смо и ми почели, тј. научићемо га да одбаци своју прошлост и да је преда проклетству. Чим човека из народа описменимо, натераћемо га да омирише Европу, одмах ћемо почети да га саблажњавамо Европом, префињеним начином живота, уљудношћу, оде-

ћом, пићем, игром – укратко, натераћемо га да се постиди свог старог опанка и кваса, својих старих пе-сама, и мада међу њима има неколико дивних и музикалних, ми ћемо га ипак натерати да пева римовани водвиљ, а ви се љутите колико хоћете. Једном речју, у име високих циљева ми ћемо, многобројним и најразличитијим средствима, деловати пре свега на слабе стране карактера – кроз то смо и сами прошли – и народ ће бити наш. Постидеће се своје прошлости и проклеће је. А ко прокуне своју прошлост, тај је већ наш – то је наша формула! Када почнемо да уздижемо народ на наш ниво, стриктно ћемо је применити. А ако народ не прихвати образовање, „одстранићемо народ“.

Тако Достојевски описује могући ток мисли западњака-средњака. Не знам да ли и данашњи руски западњаци мисле слично о свом народу и о руској идеји у свету, али данашњи српски западњаци-средњаци мисле слично о свом народу и о штетности или бар непотребности српског становишта у култури и политици тј. у животу Срба. И ту се тешко може нешто променити, јер је на тој мисаоној позадини заснована њихова егзистенција – и духовна и материјална. Питање је, само, да ли истакнути западњаци – они који би данашњем српском Достојевском прилазили и честитали – имају снаге да мисле самостално тј. српски? Или су и они само плаћени или волонтерски спроводници интереса великих западних земаља? У другој половини осамдесетих година прошлог века, изрекла је Латинка Перовић, у разговору приликом једног случајног сусрета на улици, и реченицу чији сам смисао добро упамтио, ако и није дословно гласила овако: „Наша једина могућност напретка је плурализам.“ Мислила је на политички плурализам, али подразумева се

плурализам мишљења и делања у укупном животу. Зар то није српско становиште? Зар не би могла Латинка, као неформални идеолошки вођа западњака, да буде, у духу плурализма, један од водећих заступника права Срба да кажу своју реч, која не мора бити по вољи Запада? Могла би, можда, на духовном нивоу, али тешко да би могла у животној пракси: средњаци, било које врсте, не дају никоме да искочи из њихове баре.

IMPRESSUM

Библиотека Албатрос

графички знак библиотеке

Петар Добровић

прелом текста

Ратомир Димитријевић

штампана

Филип Вишњић

отираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд